

Provincie Overijssel

“Overijssel (kans)rijk in het
groen”

De economische baten van natuur
en landschap in kaart gebracht

april 2005

Dit rapport heeft 83 pagina's

R_Overijssel (Kans)rijk in het groen.doc

Inhoudsopgave

1	“Overijssel (kans)rijk in het groen”	5	3.3.4	Funcities en geldstromen binnen de plattelandseconomie	48
2	De groene economie	7	4	Investeren in natuur en landschap: de pilot Hardenberg	50
2.1	De funcities	7	4.1	Inleiding	50
2.2	Economische waarde of geldstromen?	11	4.2	Hardenberg in kaart	50
2.3	De gebruikte indicatoren	15	4.2.1	Investeren in groene en blauwe diensten	54
3	Kaarten	18	5	Hoe nu verder?	58
3.1	Algemeen	18	A	Appendix	59
3.1.1	Stad en ommelanden in Overijssel	18	A.1	Werkwijze cijfervaststelling	59
3.1.2	Recreatieve voorzieningen in Overijssel	20	A.2	WOZ-waarde toelichting	61
3.2	De economie van natuur en landschap	22	A.3	CO2 opslag	62
3.2.1	Omzet per gemeente	22	A.4	Vermeden kosten waterwinning	63
3.2.2	Werkgelegenheid per gemeente	24	A.5	Sectoren en functie	65
3.2.3	Toegevoegde waarde per gemeente	26	A.6	Sectorindeling en bronnen	68
3.2.4	Vermeden kosten waterzuivering	28	A.7	Economie van natuur en landschap: detail	72
3.2.5	CO2 opslag	30	A.8	Plattelandseconomie: detail	75
3.2.6	WOZ-waarde	34	A.9	Economie van natuur en landschap: Pilot Hardenberg	78
3.2.7	Toeristenbelasting	36	A.10	Gebruikte literatuur	81
3.2.8	Funcities en geldstromen binnen de economie van natuur en landschap	38	A.11	Lijst met geïnterviewden	82
3.3	Plattelandseconomie	40			
3.3.1	Omzet per gemeente	42			
3.3.2	Werkgelegenheid per gemeente	44			
3.3.3	Toegevoegde waarde per gemeente	46			

Samenvatting

Bernhard te Kamp, Wadinko: ‘Denkend aan Overijssel zie ik een tuin met een grote verscheidenheid.’

Overijssel wordt door velen nog steeds de ‘Tuin van Nederland’ genoemd. Zou dit dan betekenen dat natuur en landschap een belangrijke plaats innemen binnen het economisch gedachtegoed? Overijssel is inderdaad rijk aan natuur en landschap. Het is dan ook niet vreemd dat de provincie Overijssel als eerste heeft besloten om de economie van natuur en landschap in kaart te brengen. Het op te leveren resultaat moest daarbij inzicht geven in het maatschappelijk belang van groene en blauwe diensten en bijdragen aan het inzicht dat financiering van dergelijke diensten noodzakelijk is.

Wij van KPMG hebben deze uitdaging opgepakt en uit onze analyse blijkt dat de groene economie voor Overijssel inderdaad een factor van belang is. Daarbij hebben wij wel een helder onderscheid gemaakt tussen ‘de economie van natuur en landschap’ en ‘de plattelandseconomie’. Dat wil zeggen een scenario exclusief en inclusief de traditionele landbouwproductie. Beide varianten zijn letterlijk in kaart gebracht. Wij hebben namelijk gekozen voor de vorm van een atlas met kaarten en toelichting, omdat daarmee in één oogopslag duidelijk wordt gemaakt welke geldstromen verbonden zijn aan natuur en landschap.

De economie van natuur en landschap heeft bijvoorbeeld een totaalomzet van EUR 528,1 miljoen¹. Dat zijn de geldstromen c.q. opbrengsten die direct te maken hebben met natuur en landschap. In totaal betreft het 6.000 arbeidsplaatsen. Daar komen nog EUR 13,2 miljoen² bij aan vermeden kosten voor het zuiveren van water en EUR 850 duizend³ voor het opslaan van CO₂ door de bossen. Ook de gemeenten profiteren van dergelijke geldstromen, bijvoorbeeld in de vorm van toeristenbelasting. In Overijssel gaat het dan om een bedrag van EUR 2,2 miljoen⁴. Verder wordt ook duidelijk dat huizen in de groene ruimte meer waard zijn dan in het stedelijk gebied.

¹ Zie Appendix A.6 voor de gehanteerde basisjaren. Omzet, werkgelegenheid en toegevoegde waarde zijn per jaar.

² CBS, 2001; KPMG onderzoek 2001; kosten geëxtrapoleerd naar 2004

³ CBS, 2001, hectare bos en natuur; Prijs per ton CO₂, maart 2005

⁴ CBS, 2001

In dit eerste scenario is de productiefunctie van de landbouw niet opgenomen. Doen we dat wel dan krijgen van de economie van het platteland, en die ziet er heel anders uit. De totale omzet in deze variant van alle bedrijfstakken bedraagt EUR 3,7 miljard en dat leidt tot 35 duizend arbeidsplaatsen. Daarmee wordt duidelijk dat de landbouw nog steeds de belangrijkste de drager is van het buitengebied, en zeker van de witte gebieden, dat wil zeggen de gebieden buiten de Ecologische Hoofdstructuur.

Voor de gemeente Hardenberg is als pilot uitgewerkt hoe een investering in groene en blauwe diensten zou kunnen uitpakken voor de lokale economie. Op basis van een investering van EUR 5 miljoen blijft het aantal arbeidsplaatsen in de landbouwsector gehandhaafd en komen er circa 4,2 FTE bij in andere sectoren. Het aantal nieuwe banen valt wel mee, maar het behoud van het aantal banen in het buitengebied, geeft wel aan dat een investering in groene en blauwe diensten niet alleen goed is voor het aanzien van het landschap, maar tevens kan worden gezien als een impuls voor de lokale economie.

Tom Bade, Dirk Faber

KPMG, april 2005

1 “Overijssel (kans)rijk in het groen”

Is Overijssel de mooiste provincie van Nederland? Velen vinden van wel. Overijssel is wat betreft het landschap in ieder geval wel de meest afwisselende provincie van Nederland. Veenweidegebieden, veenkoloniale gebieden, uitgeveende plassen, uiterwaarden, zandgronden, stuwwallen: niets ontbreekt. Overijssel kent een grote verscheidenheid aan landschappen die in onderlinge samenhang is uitgewerkt.

Maar wat is ons het waard, al dat moois? Niet veel, zo leek het lange tijd. Jarenlang zijn veel gebieden beschouwd als ‘woeste gronden’ of landbouwgebieden met ernstige agrarische handicaps. En dus werd op grote schaal de Landinrichting los gelaten op de groene ruimte van Overijssel. Veel is gedurende deze periode van ‘agrarische rationalisering’ verloren gegaan, maar veel is gelukkig ook behouden gebleven. Vooral ook de rust en de ruimte. En zeker in een druk land als Nederland beginnen deze kenmerken van Overijssel aan waarde te winnen.

Heel lang hebben alle provincies in het Zuiden, Noorden en Oosten van het land zich gespiegeld aan de Randstad. De ongekende economische dynamiek van dit deel van ons land is begrijpelijkerwijs een wenkend perspectief. Maar langzaam maar zeker zijn ook de nadelen zichtbaar geworden: congestie, sociale desintegratie, desinteresse en stress vormen de keerzijde van dit succes. En wat blijkt: veel bewoners van de Randstad zoeken vast of tijdelijk, vroeger of later, hun heil in de groene delen van ons land. En dan blijkt ineens dat wat eerst beperkingen leken, voordelen zijn geworden. Indachtig wat een bekende voetballer ooit zei ‘ieder nadeel heb z’n voordeel’ is het tij aan het keren.

Het is dan ook niet alleen het beleid van het Kabinet dat zich vooral richt op versterking van de ‘sterke’ delen van ons land dat Overijssel dwingt tot een heroriëntatie op waar het heen wil. Het is ook de erkenning van de eigen krachten die daar aan bijdraagt. En het positioneren van Overijssel als ‘De Tuin van Nederland’ is het logische gevolg van dit besef. Overijssel als groene contramal, waar rust, ruimte en ‘noaberschap’ de sleutelwoorden zijn. Het land waar zich in plaats van de Bulderbaan de midwinterhoorn nog laat horen. En dus ligt het voor de hand om de waarde van het landschap van Overijssel in kaart te brengen.

Aanvankelijk werd dat ‘in kaart brengen’ door ons niet letterlijk bedoeld. Maar gaandeweg de opdracht werd duidelijk dat de wijze waarop de gegevens moesten worden gepresenteerd het beste kon gebeuren aan de hand van kaarten. Immers, iedereen die wel eens de Bosatlas heeft gelezen weet hoeveel informatie één kaart in één oogopslag kan genereren. Dit rapport kan dan ook worden gezien als een ‘Groene/Blauwe Economische Bosatlas’ van Overijssel. Daarmee is Overijssel overigens wel een voorloper op het gebied van ‘De Economie van de Natuur’. Niet eerder is een dergelijke studie en zijn dergelijke kaarten gemaakt. De methoden die ten grondslag liggen, zullen in de loop der jaren nog wel worden verfijnd, maar de trend is gezet; de groene economie telt mee!

Provincie Overijssel

*“Overijssel (kans)rijk in het groen”
april 2005*

Overijssel positioneert zichzelf als (kans)rijk in het groen. De titel van het rapport stond bij het verlenen van de opdracht al vast: Overijssel (kans)rijk in het groen. Dat is natuurlijk altijd een risico, want ben je echt wel zo rijk als je denkt. De inhoud van het rapport toont echter aan dat Overijssel inderdaad niet alleen rijk aan groen is, maar ook rijk door groen is en dat bovendien kansen bestaan om rijker aan en door groen te worden.

2 De groene economie

2.1 De functies

Jan Overesch, biologische boer: “Mijn advies aan het College van GS van Overijssel is om de schade die de afgelopen 60 jaar aan natuur en landschap is aangericht in ogenschouw te nemen en snel het beleid te wijzigen door in te zetten op stimulering van duurzame landbouw”.

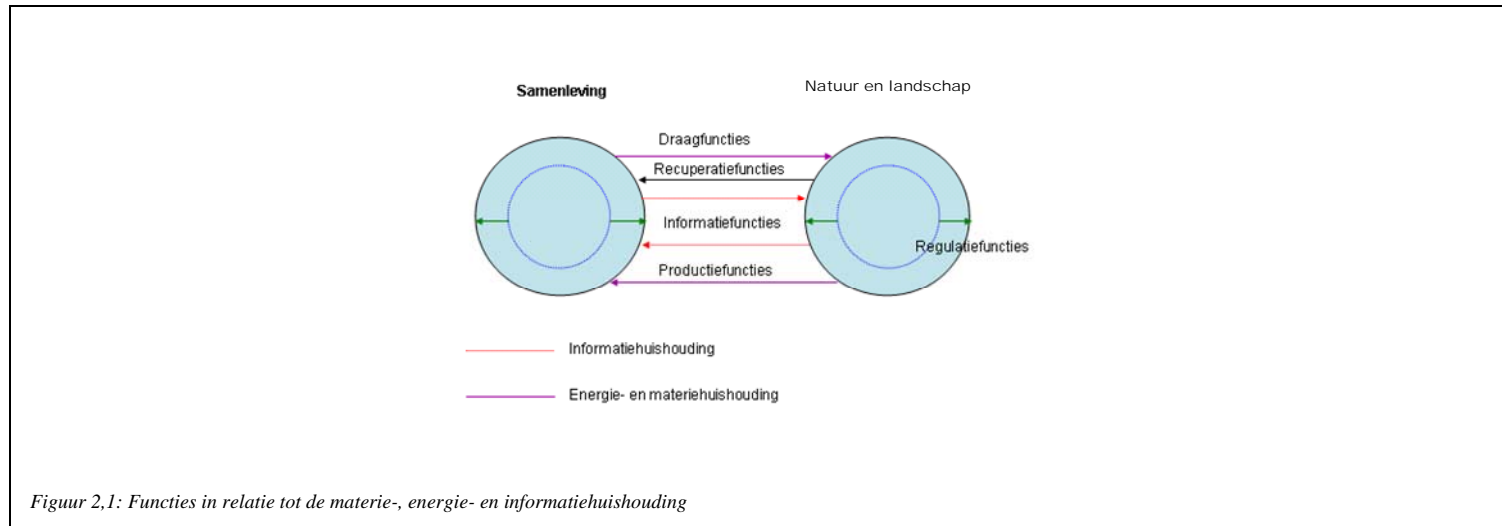
Binnen het economische gedachtegoed over de waarde van de natuur en landschap heeft heel lang het begrip ‘intrinsieke waarde’: een belangrijke rol gespeeld.⁵ De intrinsieke waarde is een waarde ‘an sich’ die niet in geld is uit te drukken, of beter gezegd ‘moet worden uitgedrukt’. De keuze voor het begrip intrinsieke waarde paste in een strategie die gericht was op een positionering van de productiefactor ‘natuur’ boven de reguliere economische orde. Deze keuze heeft natuur en landschap helaas echter onderaan de economische en ruimtelijke pikorde geplaatst. Natuur en landschap zijn bijvoorbeeld op de grondmarkt, het minste geld waard. De laatste jaren is echter snel duidelijk geworden dat voor een betere bescherming van natuur en landschap het een effectievere strategie is om alle functies die zij vervullen - en waarvoor niet wordt betaald - inzichtelijk te maken, en misschien op termijn wel te gelde te maken. De discussie over en groene en blauwe diensten past geheel in deze lijn, overigens net als de snel opkomende CO2 handel.

Het kenmerk van een duurzame – ‘groene’ – economie is dus dat alle functies die de natuur en landschap voor de samenleving vervult worden gewaardeerd. Wanneer we kijken naar de maatschappelijke functies die de natuur voor de mens vervult, dan kunnen daarbinnen vijf categorieën functies onderscheiden, te weten:

- **Draagfuncties.** Dit betreft functies die natuur vervult als drager van menselijke activiteiten, artefacten en afvalstoffen. Dat wonen en werken hieronder vallen zal duidelijk zijn, maar de draagfunctie van de natuur heeft ook betrekking op de opvang van afvalstoffen. Het betreft dan vooral de opvang en opslag van deze stoffen zonder dat deze worden verwerkt. Daarin ligt ook het onderscheid met de reinigingsfuncties van het natuurlijk milieu, die onder de regulatiefuncties vallen.

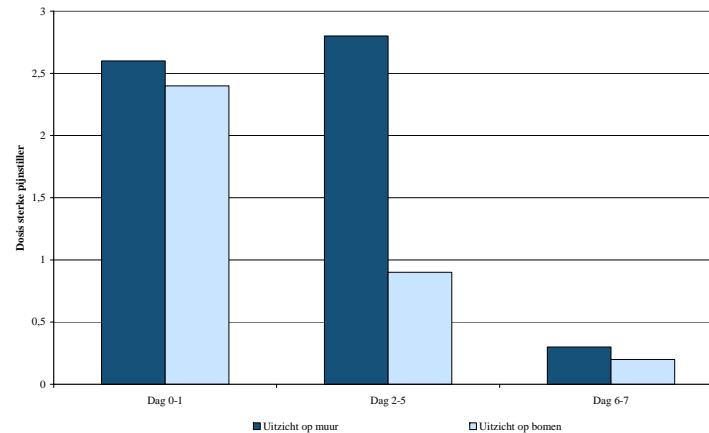
⁵ Grote delen van dit betoog zijn ontleend aan het proefschrift dat de heer Bade van KPMG aan het schrijven is (‘De natuur verdient beter’) en dat handelt over de economische waarden van de natuur,

- **Productiefuncties.** Deze functies hebben betrekking op de leverantie van materie en energie door de natuur. Daarbij wordt een onderscheid gemaakt tussen natuurlijke productiefuncties en agrarische productiefuncties. Bij de natuurlijke productiefuncties gaat het om productie zonder direct menselijk ingrijpen. Voorbeelden zijn de leverantie van water, zuurstof, biomassa en delfstoffen. Agrarische productiefuncties hebben betrekking op een omgeving die speciaal is ingericht voor de productie van voedsel (landbouw en oesterteelt), of productie van andere producten zoals hout (intensieve bosbouw).
- **Regulatiefuncties.** Dit betreft de regulatie die vanuit de natuur plaatsvindt. Daarbij zijn vooral de reinigingsfuncties die de natuur vervult van groot belang. Te denken valt aan geluidsabsorptie, filtering van vervuilde lucht, vastlegging van CO₂ en reiniging van vervuild water door vegetatie. Het zijn vooral deze functies die steeds belangrijker worden.
- **Informatiefuncties.** Dit betreft de informatiebron die de natuur voor de samenleving vormt en heeft onder meer betrekking op zaken als oriëntatie (herkenbaarheid, vertrouwdheid) en educatie. Deze functie lijkt vrij soft, maar in een land als Nederland is bijvoorbeeld de ‘cultuur-historische waarde’ zeer bepalend voor hoe wij omgaan met ons landschap.
- **Recuperatiefuncties** van de natuur hebben betrekking op het vermogen van de natuur om een aantoonbare en te kwantificeren bijdrage te leveren aan het menselijk welzijn en de menselijke gezondheid.

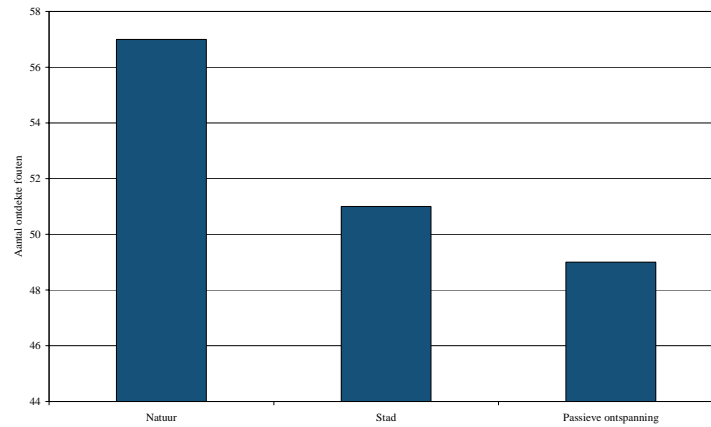

Traditioneel zijn vooral de draag- en productiefuncties van de natuur gewaardeerd. Voor het buitengebied betekende dat vooral dat de agrarische sector bepalend was voor de waarde van de groene ruimte. We zien echter in toenemende mate een tendens om ook de andere functies te waarderen. Het spreekt voor zich dat daarmee meer recht wordt gedaan aan de waarde van de natuur voor onze samenleving. Maar minstens zo belangrijk is, dat in een druk land als Nederland daarmee nadrukkelijk wordt voldaan aan de wens van de bevolking dat de groene ruimte behouden blijft. Niet alleen als agrarisch gebied, maar ook bron van herkenning, ontspanning en als leefgebied van planten en dieren. Onderzoek op onderzoek laat namelijk zien dat Nederlanders natuur en milieu nog steeds als heel belangrijke maatschappelijke thema's zien.

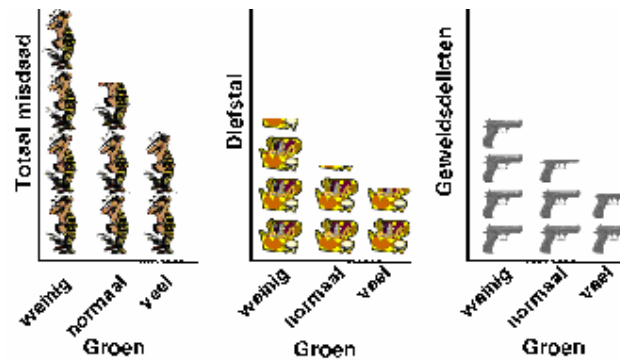
De functies die de natuur voor de mens vervult en die ons geld opleveren en besparen kennen vreemde verschijningsvormen. Een zeer bekend voorbeeld is een onderzoek waaruit overduidelijk naar voren kwam dat patiënten die van een groen uitzicht genoten, sneller herstelden dan de patiënten die dit niet hadden. Of de relatie tussen criminaliteit en het percentage groen in wijken.

Figuur 2.2: Uitzicht op goede gezondheidszorg. Wie uitkijkt op groen herstelt sneller van ziektes en operaties.

Figuur 2.3: Ontgroenen op school definitief ontkracht. Aantal ontdekte fouten in een tekst dat scholieren zag na een wandeling door respectievelijk de natuur, de stad en na passieve ontspanning.

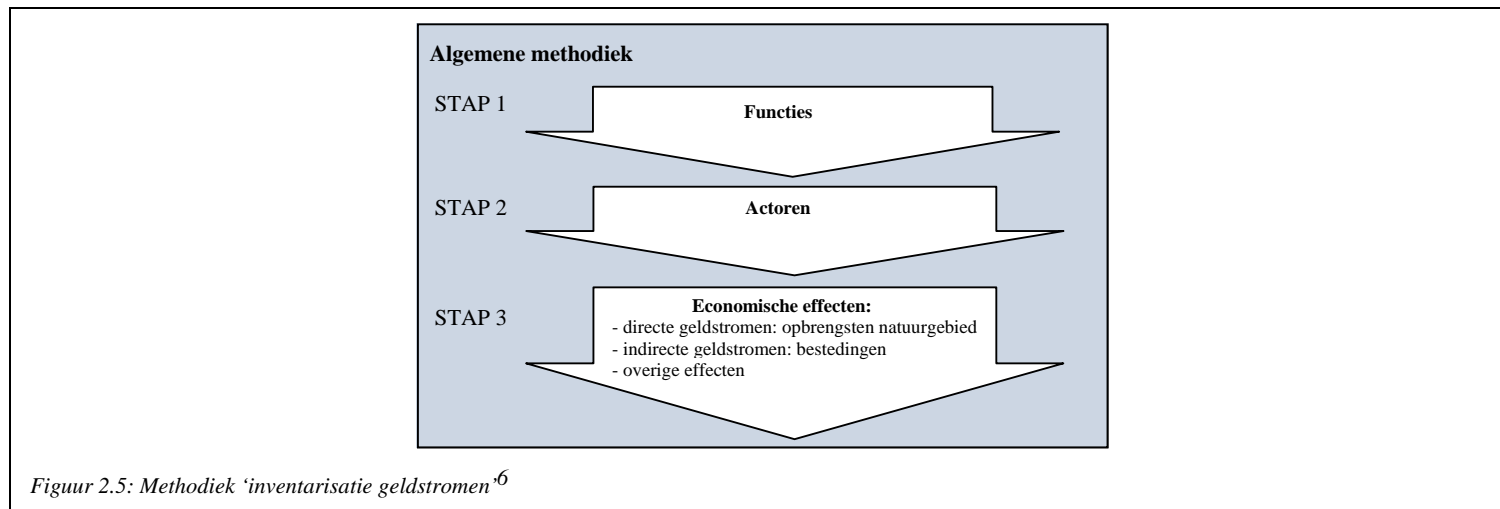

Figuur 2.4: Meer groen op straat, soms beter dan meer blauw op straat. Groenere wijken hebben een lagere criminaliteit

2.2 Economische waarde of geldstromen?

Gemakshalve wordt vaak gesproken over ‘de economische waarde van de natuur’. Op zich is daar niets mis mee, maar hier is wel een risico aan verbonden, namelijk dat het beeld ontstaat dat we de waarde kunnen bepalen van een willekeurige heg of monumentale boom. Dat is namelijk niet aan de orde, ook niet in deze atlas. Maar wat is het dan wel?

Om te beginnen praten we in dit rapport over ‘geldstromen’. In eerder onderzoek heeft KPMG een methode ontwikkeld en toegepast voor het inventariseren van de economische effecten en de geldstromen in en rond natuurgebieden. Deze methode is zodanig opgezet dat deze voor ieder type natuurgebied en voor het gehele agrarische landschap bruikbaar is. De methode is gebaseerd op de reguliere methode voor economische effectrapportage die veelal als input dient voor besluitvormingsprocessen. Op eenzelfde manier als bij de economische effectrapportage (door het in kaart brengen van het bestedings- en werkgelegenheidseffect) worden de economische effecten in kaart gebracht die gerelateerd kunnen worden aan natuur en landschap.

⁶ KPMG onderzoek

De methodiek gaat uit van 3 stappen:

- 1 Inventarisatie van de (economische) functies van natuur en landschap
- 2 Inventarisatie actoren met een economisch belang in en rond een natuurgebied
- 3 Inventarisatie geldstromen en overige effecten

1 Inventarisatie van de (economische) functies van natuur en landschap

Elk natuurgebied draagt bij aan verschillende functies, zoals recreatie en toerisme, wonen, werken, volksgezondheid en natuurbehoud. Met een scherp beeld van deze functies is het mogelijk de stap te maken naar de actoren die achter deze functies schuilgaan c.q. die een economisch belang hebben bij de aanwezigheid van het natuurgebied. Deze functies hebben wij reeds besproken in paragraaf 2.1.

2. Inventarisatie actoren met een economisch belang in en rond een natuurgebied

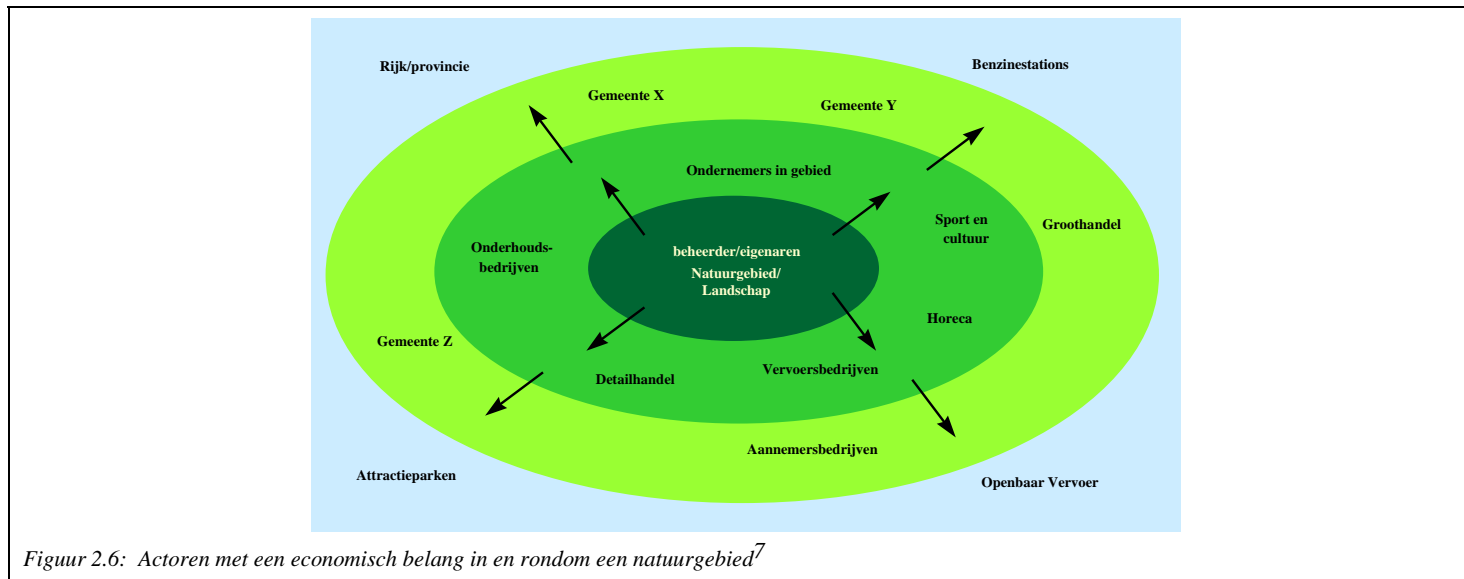
In en rondom een natuurgebied hebben veel actoren baat bij de aanwezigheid van het natuurgebied. Deze baathebbende actoren variëren van bezoekers, bewoners, gebiedseigenaren, terreinbeheerders, ondernemers tot de (lokale) overheden. Van deze groep actoren heeft een deel ook een economisch belang bij het natuurgebied, namelijk de gebiedseigenaren, terreinbeheerders, ondernemers en de gemeenten. Allen hebben zij inkomsten die te relateren zijn aan natuur en landschap. Deze actoren staan aangegeven in figuur 2.6. Het belang van deze actoren bij natuur en landschap kan variëren.

In de donkergroene kern bevinden zich de actoren die een directe relatie hebben met natuur en landschap (bijvoorbeeld een natuurgebied): de gebiedseigenaren/terreinbeheerders. Hun opbrengsten (verkoop vee, pacht e.d.) en kosten zijn direct toe te rekenen aan het natuurgebied.

In het lichtgroene deel bevinden zich de ondernemers en de gemeenten. Voor de ondernemers is de relatie met natuur en landschap een indirecte: de bezoekers van het natuurgebied komen voor het natuurgebied maar doen ondertussen ook bestedingen bij de plaatselijke horeca en detailhandel, maken gebruik van verschillende vervoersvormen om het gebied te bereiken of om een rondtoer door het gebied te maken (rondvaartondernemingen/rederijen) en maken gebruik van allerlei activiteiten zoals sport/spel & cultuurbedrijven (bijvoorbeeld rondleidingen). De geldstroom die hierdoor ontstaat, rangschikken wij als indirecte geldstroom.

Een deel van de omzet van deze ondernemingen is toe te rekenen aan het natuurgebied. Waarbij voor de detailhandel een toerekeningspercentage van 10 procent geldt, voor de horeca 80 procent en voor de overige gehanteerde sectoren (zoals vermeld in Appendix A.5) 100 procent. Deze 100 procent toewijzing is gebaseerd op het elimineren van die bedrijven/instellingen die geen directe relatie hebben met natuur en landschap. De overgebleven bedrijven/instellingen hebben wel een relatie met natuur en landschap. In Appendix A.5 zijn de gehanteerde sectoren nader beschreven.

Daarnaast zijn er natuurlijk bestedingen tussen ondernemingen (onderlinge leveringen). Hierbij kunnen we denken aan aannemersbedrijven die ingeschakeld worden voor verbouwingen aan hotels of bestedingen van ondernemers bij toeleverende ondernemingen (groothandel). Naast de ondernemers zijn er de gemeenten, die in en rondom het natuurgebied zijn gelegen. Zij genereren bepaalde inkomsten door de aanwezige natuur en de daardoor ontstane toeristisch-recreatieve activiteiten zoals hotels en eet/drinkgelegenheden. Deze natuurgerelateerde inkomsten zijn de Onroerende Zaakbelasting (OZB- inkomsten), de toeristenbelasting en de havengelden (jachthavens).

Figuur 2.6: Actoren met een economisch belang in en rondom een natuurgebied⁷

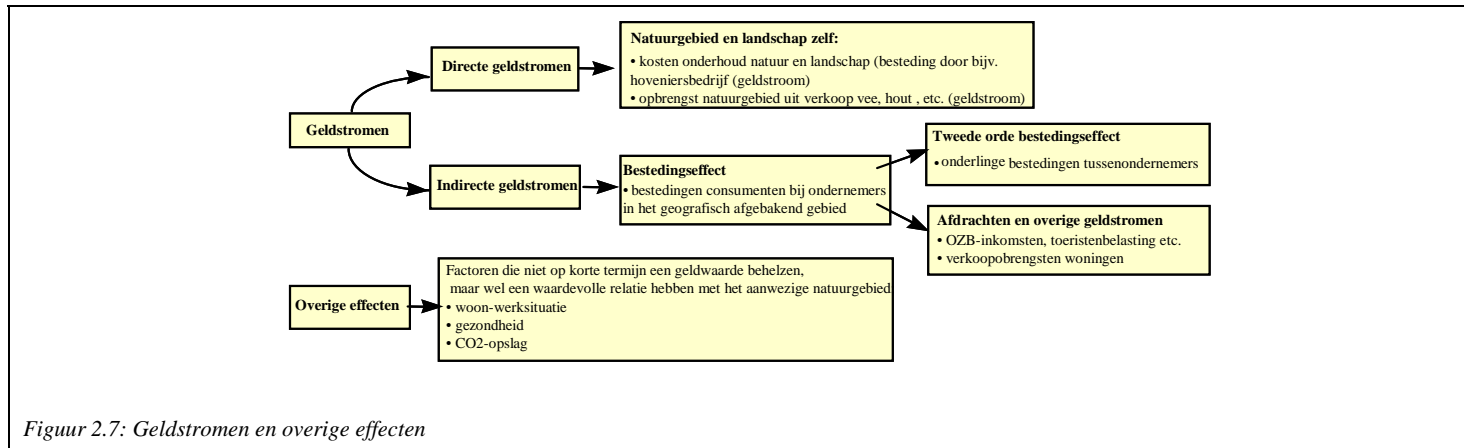
⁷ KPMG onderzoek

3 Inventarisatie geldstromen en overige effecten

Wanneer wij de functies van het gebied en de bijbehorende actoren binnen en buiten het gebied kennen, is het zaak de geldstromen inzichtelijk te maken die in relatie kunnen worden gebracht met deze actoren. Hierbij hanteren wij de volgende driedeling:

- a. directe geldstromen: kosten en opbrengsten van het natuurgebied en landschap (kern);
- b. indirecte geldstromen: dit zijn de geldstromen die niet direct het gevolg zijn van natuur en landschap, maar daarmee wel een duidelijke relatie hebben. Hierbij maken wij onderscheid tussen:
 - Eerste orde bestedingseffect: het effect van de door consument gedane bestedingen bij ondernemers in het afgebakende gebied;
 - Tweede orde bestedingseffect: het effect van door ondernemers gedane bestedingen bij toeleverende bedrijven;
 - Derde orde: de afdrachten tot de indirecte bestedingseffecten . Dit zijn de belastingen die ondernemers betalen aan de lokale overheid (OZB, toeristenbelasting etc.)⁸.
- c. overige effecten: deze factoren behelzen weliswaar geen geldstroom, maar hun (economisch) effect is van dusdanig belang dat wij deze factoren bij het onderzoek hebben betrokken. Dit zijn factoren die op dit moment niet direct een geldwaarde in zich hebben, maar wel een waardevolle relatie met het aanwezige natuurgebied en het landschap.

⁸ De belastingen die aan het rijk worden afgedragen, zijn niet meegenomen in dit onderzoek. Denk hierbij concreet aan de vennootschapsbelasting en bijvoorbeeld de omzetbelasting .

2.3 De gebruikte indicatoren

Als het gaat om geldstromen die verbonden zijn aan het landschap van Overijssel, dan hebben we het in eerste instantie over omzet van bedrijven c.q. sectoren als landbouw, toerisme en zorg. De omzet van deze sectoren kan natuurlijk in absolute getallen worden weergegeven, maar ook worden gerelateerd aan de totale omzet van alle bedrijven in de provincie Overijssel of binnen een gemeente. Daarmee wordt de bijdrage van natuur en landschap aan de regionale economie duidelijk gemaakt.

Hiermee samenhangend kan vervolgens worden vastgesteld hoeveel werkgelegenheid hiermee gepaard gaat. Ook in dit geval kan daarbij een onderscheid worden gemaakt tussen de absolute werkgelegenheid en het deel van de totale werkgelegenheid van Overijssel dat kan worden toegerekend aan natuur en landschap.

Belangrijk is verder dat wij kijken naar de toegevoegde waarde die wordt gegenereerd in de sectoren. Toegevoegde waarde is een belangrijke indicator om de kracht van een bepaalde sector weer te geven. Immers, een bedrijf kan wel veel omzetten, maar dat wil nog niet zeggen dat het veel winst maakt. De toegevoegde waarde geeft daar wel een indicatie van.

Zoals gezegd zijn er ook derde orde effecten, zoals de inkomsten die gemeenten genereren. Bekend is natuurlijk de waarde van de huizen die hoger is in groene gebieden⁹. Maar gemeenten kennen meerdere inkomsten die te relateren zijn aan natuur en landschap. Daarbij kan worden gedacht aan toeristenbelastingen en jachthavengelden.

Sommige zaken zijn moeilijk te kwantificeren en op kaart te zetten. Een voorbeeld is het vestigingsklimaat. Dat is heel moeilijk te kwantificeren. Natuurlijk kan men een enquête houden en dan de score per gemeente op kaart weergeven. Het leek in deze fase echter beter om niet alle gegevens te kwantificeren. In dit rapport is daarom ook gekozen, om wat betreft het vestigingsklimaat, ondernemers zelf aan het woord te laten. Voor de rest spreken de cijfers veelal voor zich.

Een studie naar de economische waarde van het landschap is natuurlijk leuk, maar is geen doel op zich. Wat deze atlas vooral beoogt, is het inzicht geven in actuele geldstromen en waarden van natuur en landschap, met als doel meer en gericht geldstromen naar natuur en landschap te genereren. Niet alleen vanwege het behoud van planten en dieren. Maar omdat, zeker in een provincie als Overijssel, natuur en landschap een ‘asset’ zijn. Investerings in groene infrastructuur van Overijssel zijn wat dat betreft niet anders dan investeren in de harde infrastructuur. Het enige verschil is dat hier andere sectoren (landbouw, toerisme, recreatie, zorg, e.d.) baat bij hebben. In het rapport zal duidelijk worden dat investeringen in deze groene infrastructuur voor Overijssel positieve effecten heeft voor de economische ontwikkeling.

Economische effecten van natuurgebieden die niet zijn meegenomen, zijn:

1 de economische effecten in de steden grenzend aan het natuurgebied

Bezoekers van het natuurgebied doen wellicht ook bestedingen in de stad grenzend aan het natuurgebied (restaurantbezoek, winkelen etc.). Deze bestedingen zijn moeilijk te verifiëren. De toerist of recreant kan heel goed louter de stad bezoeken om (recreatief) te winkelen, een museum te bezoeken of andere in de stad gesitueerde activiteiten te ondernemen. De bestedingen van recreanten en toeristen en daarmee de opbrengsten voor de toeristische sector en de detailhandel in de stad zijn daardoor nauwelijks aanwijsbaar toe te rekenen aan het natuurgebied.

⁹ Zie ook paragraaf 3.2.6 voor een nadere onderbouwing.

2 *De tweede orde bestedingseffecten.*

Naast de hoteliers, de campingeigenaren, het theehuis en de plaatselijke detaillist, waarbij direct een relatie kan worden gelegd met het natuurgebied profiteren de leveranciers van bovengenoemde ook indirect van het natuurgebied. De aannemer die de hotels en vakantiehuysjes onderhoudt en de groothandel van de horecagelegenheden zijn actoren die onder het begrip tweede orde bestedingseffect worden gerekend. Deze zijn niet in dit onderzoek meegenomen.

3 *De economische effecten van woon-werkverkeer.*

Bewoners van het gebied die werkzaam zijn in een andere regio zijn bereid extra kosten te maken aan woon-werkverkeer om dicht bij het natuurgebied te wonen. De bestedingen aan benzinestations, garages en bijvoorbeeld het openbaar vervoer zijn niet in het onderzoek meegenomen, maar zouden wel gedeeltelijk aan het natuurgebied toegerekend kunnen worden.

4 *De economische effecten van het bestemmingsverkeer bezoekers natuurgebied.*

Zo'n 53 procent van de bezoekers aan het natuurgebied komt per auto.¹⁰ Van de overige 47 procent komt 10 procent met het openbaar vervoer of per fiets, de resterende 37 procent wandelt naar het natuurgebied (woonachtig in de omgeving). De bestedingen voortvloeiend uit het vervoer van en naar het natuurgebied kunnen ook aan het natuurgebied toegerekend worden. Deze bestedingen zijn echter niet meegenomen bij het in kaart brengen van de geldstromen.

¹⁰ Toerisme en recreatie in cijfers, CBS, 1998

3 Kaarten

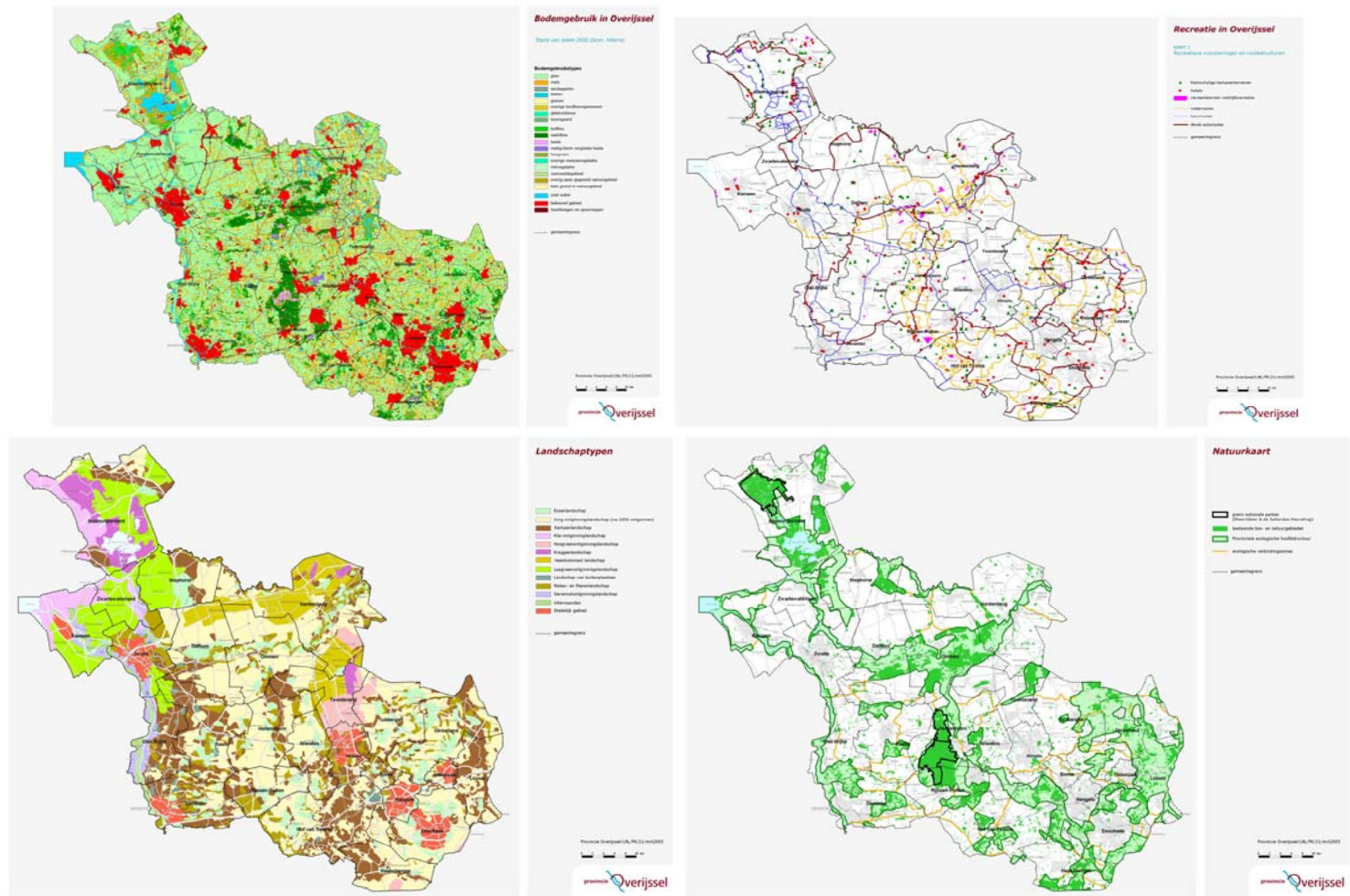
3.1 Algemeen

3.1.1 Stad en ommelanden in Overijssel

Harald Droste, Hotel- en restauranteigenaar: Denkend aan Overijssel zie ik voornamelijk veel groen waartussen Hanzesteden, textielsteden en kleine dorpjes verbonden zijn door water.’

Kijkend naar Overijssel zien we dat de Tuin van Nederland een aantal grote steden kent. Uiteraard in Twente maar ook Zwolle en Deventer. Het zal duidelijk zijn dat als we praten over de geldstromen die verbonden zijn aan het landschap van Overijssel, we deze steden niet moeten ‘meenemen’. En dat geldt zelfs voor de kleinere kernen. Dat hebben we dan ook niet gedaan. De methodiek die wij hebben gehanteerd houdt in dat wij alle bedrijvigheid in Overijssel tot op postcodeniveau hebben vastgesteld en vervolgens die bedrijven die in de kernen vallen eruit hebben gehaald. Gelijktijdig daaraan is duidelijk dat de omzet van bepaalde bedrijfstypen (industrie, financiële dienstverlening) die in het buitengebied zijn gesitueerd (betonfabrieken) niet kunnen worden toegerekend naar het landschap. Hoewel ook kan worden gezegd dat sommige bedrijven in het buitengebied zitten omdat ze in de stad niet welkom zijn en deze omzet dus wel zou kunnen worden toegerekend aan de groene ruimte.

Wat dan resteert zijn bedrijven in het buitengebied en sectoren waarvan duidelijk is dat zij hun werkzaamheden en inkomsten direct te maken hebben met de groene ruimte. Te denken valt aan landbouw, zorg, visserij, recreatie en toerisme en bepaalde ambachten (bijvoorbeeld klompenmakerij, hoefsmid). Een belangrijke vraag die zich dan voordoet is, gaan we de economie van het buitengebied in kaart brengen of de economie van natuur en landschap? Dat is meer dan een theoretische vraag. Immers, grote delen van Overijssel zijn zogenaamde witte gebieden die niet onder speciale regelingen vallen en waar de landbouw zich verder moet ontwikkelen. Dat wil echter niet zeggen dat deze gebieden niet bijdragen aan het groene imago van Overijssel. Het wil evenmin zeggen dat daar geen recreatie plaatsvindt. Wij zijn van mening dat als we het platteland in Nederland in de benen willen houden, de landbouw daarvan de peiler zal moeten zijn.

Figuur 2.8: Overijssel op vier manier bekenen

Daarentegen is ook duidelijk dat als we inzicht willen hebben in de geldstromen die direct samenhangen met natuur en landschap, het niet wenselijk is dat de primaire agrarische productie van boter, kaas en eieren wordt meegenomen. Te meer daar deze geldstromen dan nogal dominant aanwezig zijn. In de kaarten die de economische waarde van natuur en landschap in Overijssel weergeven, is dan ook een tweedeling gemaakt tussen een ‘donkergroene’ variant een ‘lichtgroene’ variant. In de donkergroene variant staan vooral de recuperatiefuncties (recreatie, zorg) en regulatiefuncties centraal bij het bepalen van de economische bijdragen van natuur en landschap. In de lichtgroene variant wordt de landbouwproductiefunctie meegenomen. Anno 2005¹¹ zien we dan dat de waarde van deze licht groene variant een stuk hoger ligt. Wij zijn van mening dat het echter in de rede ligt dat als dergelijke kaarten over 10 jaar worden gemaakt, de geldstromen die verbonden zijn aan natuur en landschap en die betrekking hebben op toerisme, CO2, waterberging en andere recuperatie-, informatie- en regulatiefuncties een stuk hoger zullen liggen. Het is zelfs niet onwaarschijnlijk dat de omzet van de primaire agrarische productie lager zal liggen. De oorzaak van het toegenomen belang van andere dan agrarische productiefuncties, is dat tegen deze tijd waarschijnlijk ook actief zal zijn geïnvesteerd in het buitengebied, bijvoorbeeld in de vorm van groene en blauwe diensten.

3.1.2 Recreatieve voorzieningen in Overijssel

Frank Spaan, Koninklijke Ten Cate: ‘Het minderwaardigheidcomplex van Overijssel dient te verdwijnen’

Is er een causaal verband tussen natuur en landschap en bepaalde economische sectoren. In de inleiding hebben wij aangegeven dat natuur en landschap een positieve invloed hebben op onze gezondheid en dat zelfs de criminaliteitscijfers dalen in een groene omgeving. Kijken we naar de recreatieve voorzieningen in Overijssel dan zien we dat de groene ruimte eigenlijk één groot bedrijventerrein is. Fietspaden, hotels, ruiterroutes, jachthavens het kan niet op. In sommige provincies zoals Gelderland wordt gesproken over een ‘economische hoofdstructuur’, daar gebeurt het. Dat is echter een misvatting. Hooguit zou men kunnen zeggen dat de economie van het buitengebied een andere economie kent. Het is een andere economische hoofdstructuur, namelijk voor bijvoorbeeld landbouw, toerisme en recreatie, waterwinning en zorg. En in een druk land als Nederland wordt deze functies steeds schaarser en daarom ook steeds beter gewaardeerd.

¹¹ Gebruikte gegevens in deze rapportage voornamelijk gebaseerd op 2001 en 2003

Provincie Overijssel

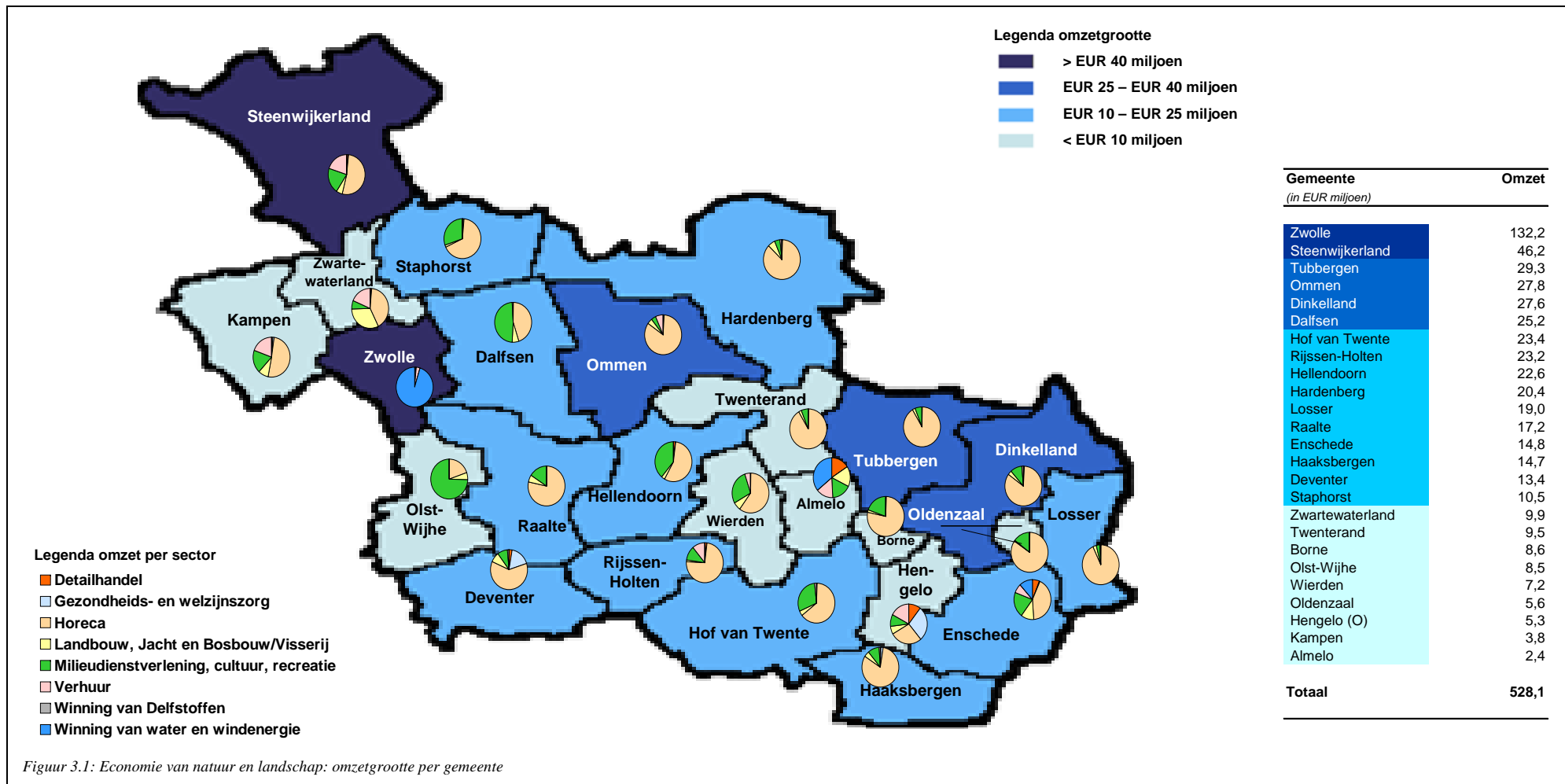
*“Overijssel (kans)rijk in het groen”
april 2005*

3.2 De economie van natuur en landschap

3.2.1 Omzet per gemeente

Omzet kan worden omschreven als door bedrijven en instellingen gegenereerde opbrengsten. Op basis van de gegevens die aan de hand van de postcodes hebben gegenereerd en selecties, is per gemeente een overzicht gegenereerd van de omzet van de bedrijvigheid die te relateren is aan natuur en landschap. De omzet is bepaald door het aantal medewerkers per bedrijf/instelling te vermenigvuldigen met de gemiddelde sectoromzet. In Appendix A.1 is een nadere toelichting op deze methodiek gegeven. Wij hebben daarbij eerst de donkergroene variant uitgewerkt, dat wil zeggen de variant waarbij we de primaire agrarische productie hebben weggelaten. Wat dan resteert zijn bijvoorbeeld bestedingen in restaurants en hotels in het buitengebied. Maar ook de omzet van gezondheidsinstellingen, de detailhandel, etc. De landbouw doet wel voor een klein deel mee, maar dan betreft het inkomen dat boeren genereren met agrarisch natuurbeheer en overige ‘verbrede landbouw’ (beheerslandbouw, natuurbeheer en –productie, zelf verwerkte producten, huisverkoop, verblijfsaccommodatie en zorgtaken). Hiervoor is een inschatting gemaakt op basis van ondermeer onderzoeken van het LEI en CBS gegevens (zie Appendix A.6 voor de gehanteerde jaren). Het is verder zeer belangrijk dat ook de winning van water is meegenomen, en wel in die zin dat het water ‘goedkoop’ wordt gezuiverd door de natuur en hier dus sprake is van vermeden kosten. Dat is een legitieme functie die natuur en landschap vervullen en die in sommige gevallen belangrijk is.

Kijken we naar de kaart dan zien we een herkenbaar patroon. De gemeenten Steenwijkerland en Zwolle scoren respectievelijk hoog als gevolg van de sterke recreatiesector (horeca, overnachtingen, en dergelijke) en de waterwinning. Ook de gemeente Ommen en de gemeenten in het noorden van Twente (Tubbergen, Dinkelland) scoren goed. Daarbij is al deze gevallen de horeca de belangrijkste drager van de economie. De grote steden scoren uiteraard gemiddeld lager. Zij hebben vaak nog een beperkt buitengebied en een economisch beleid dat meer is gericht op de binnenstad, dan op het buitengebied. Wel zien we in Almelo, Hengelo en Enschede nog een bijdrage van detailhandel die is gevestigd in het buitengebied. Verder zijn de lage scores van gemeenten als Kampen, Zwartewaterland, Olst-Wijhe, maar ook Wierden en Twenterand opvallend te noemen, daar grote delen van deze gemeenten toch als zeer aantrekkelijk te boek staan. Blijkbaar zijn de door horeca, milieudienstverlening (inclusief cultuur en recreatie) en landbouw gerelateerde diensten gerealiseerde omzet een stuk lager dan in de overige gemeenten. Onder milieudienstverlening vallen activiteiten als musea, galleries, informatiecentra en dergelijke. In Appendix A.6 is een overzicht opgenomen welke type bedrijven/instellingen deel uit maken van de gehanteerde sectoren. Kijken we naar de tabel dan valt op dat zelfs binnen deze strenge variant nog circa EUR 528 miljoen omzet direct te relateren is aan natuur en landschap. Dat is fors. Zou dit één bedrijf zijn geweest gevestigd in één van de grote gemeenten, dan was dat een factor van belang geweest. Omdat nu de omzet verdeeld is over veel kleine bedrijfjes is men zich daar vaak wat minder van bewust.

Figuur 3.1: Economie van natuur en landschap: omzetgrootte per gemeente

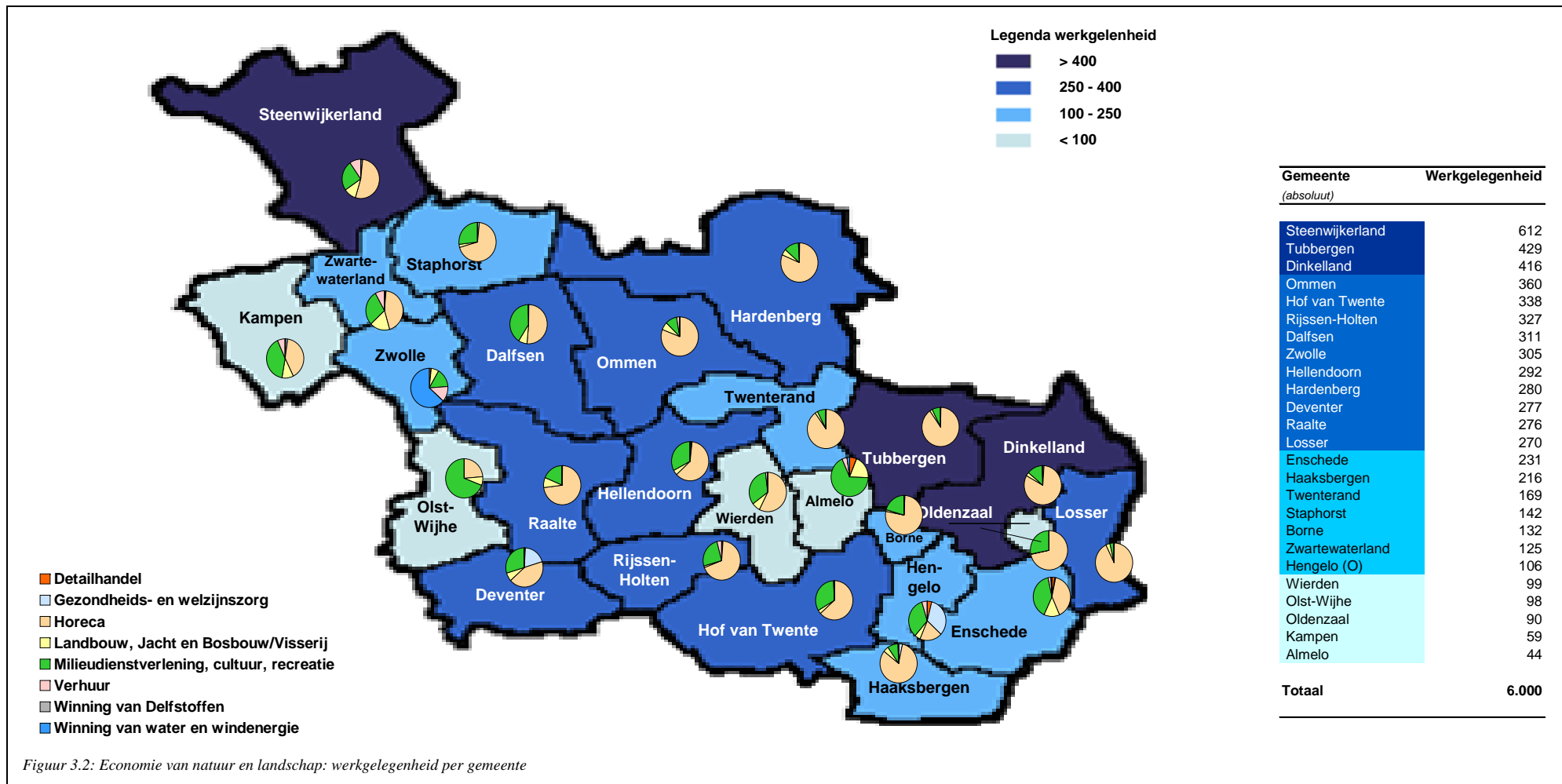
3.2.2 Werkgelegenheid per gemeente

Frank Spaan, Koninklijke Ten Cate: ‘Ik wandel niet, maar paardrijden gaat hier prima.’

De werkgelegenheid is gebaseerd op gegevens van de Kamer van Koophandel, LEI en CBS. In Appendix A.6 is een nadere detaillering opgenomen van de gehanteerde bronnen.

Kijkend naar de werkgelegenheid, dan loopt dit beeld niet altijd helemaal parallel met de omzetkaart. Dat wil zeggen: hoge omzet, betekent ook hoge werkgelegenheid. Dat hoeft dus niet het geval te zijn, hoewel deze regel in zijn algemeenheid wel vaak op gaat. Dat zien we vooral in Steenwijkerland, Tubbergen en Dinkelland. Hier zijn per gemeente meer dan 400 werknemers direct te herleiden aan natuur en landschap. Ook Ommen, Dalfsen en de Noord Twentse gemeenten (Tubbergen, Dinkelland) kennen een hoge werkgelegenheid. Dit is vooral te danken aan de sterke recreatiesector die nogal arbeidsintensief is. Het is ook om deze reden dat Zwolle bijvoorbeeld in absolute zin wat is afgezakt, omdat de winning van water absoluut gezien geen arbeidsintensieve activiteit is. Relatief (zie de pie chart van de gemeente Zwolle) scoort de sector echter nog wel goed.

In zijn algemeenheid zijn horeca en milieudienstverlening (inclusief cultuur en recreatie) de grote dragers van de economie van natuur en landschap. In Appendix A.6 is een overzicht opgenomen welke type bedrijven/instellingen deel uit maken van de gehanteerde sectoren.

Figuur 3.2: Economie van natuur en landschap: werkgelegenheid per gemeente

3.2.3 Toegevoegde waarde per gemeente

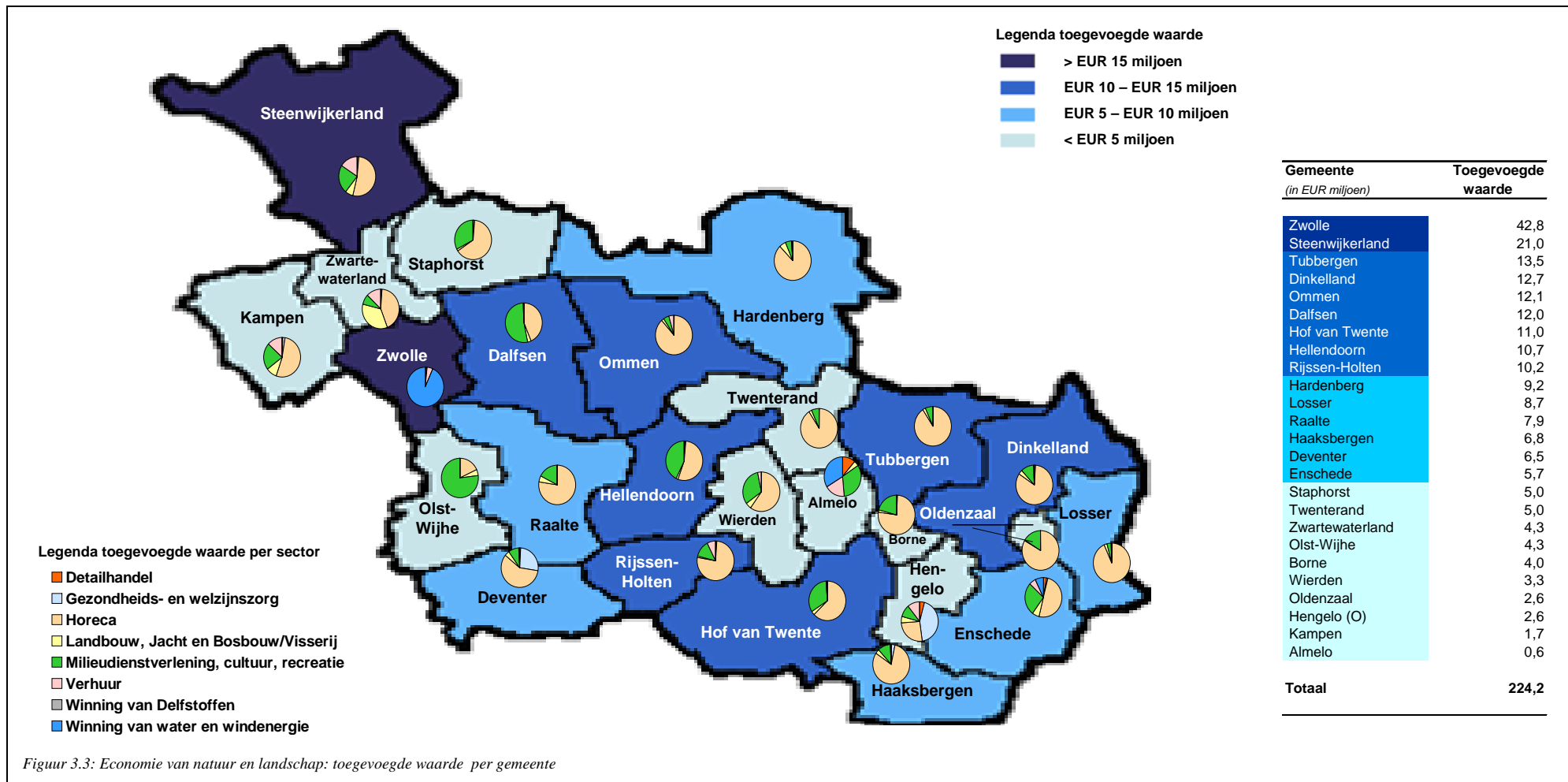
Bij het beoordelen van de aantrekkelijkheid van sectoren is het gebruikelijk om hiervoor de toegevoegde waarde¹² per sector te hanteren. Toegevoegde waarde wordt als volgt gedefinieerd: ‘De toegevoegde waarde is gelijk aan het verschil tussen de productie en het intermediair verbruik’¹³. Het is vanuit economisch oogpunt uiteraard verstandiger te investeren in sectoren met een hoge toegevoegde waarde, dan in sectoren met een lage toegevoegde waarde. Toegevoegde waarde is een belangrijke indicator als het gaat om de concurrentiekracht en winstgevendheid van bedrijven. De totale toegevoegde waarde in Overijssel is met EUR 224 miljoen in deze variant aanzienlijk te noemen. Let wel, we praten hier immers nog steeds over de donkergroene variant, waarin de landbouw nog niet is meegenomen. Ter vergelijking: de totale toegevoegde waarde van alle sectoren in de provincie Overijssel bedraagt EUR 22,3 miljard¹⁴. Natuur en landschap draagt dus voor circa 1 procent bij aan de toegevoegde waarde.

Ten opzichte van de totale omzet is de toegevoegde waarde ongeveer 42 procent: een gemiddelde score. Dat is wezenlijk, want het geeft aan dat bedrijven in het buitengebied het even goed dien als binnen het stedelijk domein. We zien hier weer dat Zwolle, Steenwijkerland, de Noord Twentse gemeenten (Tubbergen, Dinkelland) en Ommen sterk scoren. Zwolle scoort zeer hoog en dat heeft alles te maken met de hoge toegevoegde waarde die wordt gecreëerd bij de drinkwaterbereiding. Indien deze wordt geëlimineerd dan zakt Zwolle af naar de onderste regionen. Verder is opvallend dat in Zwartewaterland landbouw, jacht en visserij goed scoren. Daarbij is vooral de visserij een belangrijke sector, vooral in Genemuiden. Verder zien we dat in en nabij de grote steden nogal wat detailhandel in het buitengebied is gesitueerd, maar dat de toegevoegde waarde die in deze gebieden wordt gegenereerd vrij laag is. Dit maakt het wel opvallend dat – met uitzondering van Zwolle en de waterwinning – vooral de landschappelijk aantrekkelijke gemeenten die natuur hebben en bijvoorbeeld een nationaal park (Sallandse Heuvelrug, de Weerribben/de Wieden), dan wel landschappelijk waardevol zijn (Vechtdal, Noord Twente), goed scoren in het creëren van toegevoegde waarde. Een voorzichtige conclusie kan zijn dat in bepaalde sectoren een positieve relatie bestaat tussen de kwaliteit van natuur en landschap en toegevoegde waarde.

¹² Bruto toegevoegde waarde tegen basisprijzen.

¹³ CBS definitie. ‘Intermediair gebruik’: de onderlinge leveringen van bedrijven (aankoop van goederen en diensten met uitzondering van investeringen).

¹⁴ CBS, draaitabel toegevoegde waarde 2003.

Figuur 3.3: Economie van natuur en landschap: toegevoegde waarde per gemeente

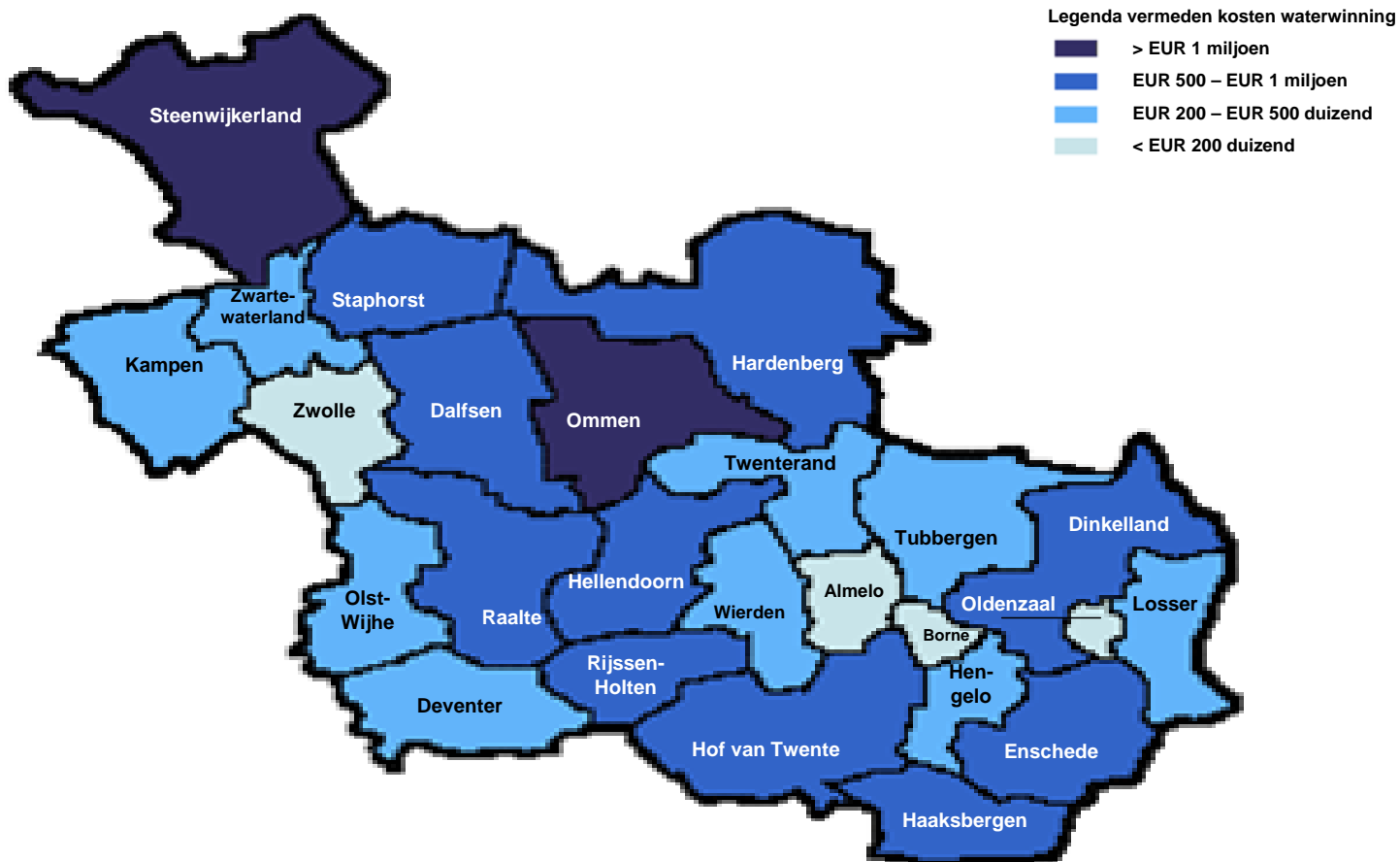
3.2.4 Vermeden kosten waterzuivering

Heel lang is alle water omschreven als een ‘collectief goed’. Hugo de Groot zei dat de zee ‘van niemand of van iedereen was’, en zo hebben wij in Nederland ook heel lang aangekeken tegen het oppervlaktewater en het grondwater. De gevolgen voor de kwaliteit van het oppervlaktewater werden in de jaren ’60 duidelijk. Ten aanzien van het grondwater gebeurde dat later met de thema’s verdroging en vermesting. Niet dat het thema verdroging direct het gevolg was van de winning van water, maar omvang en kwaliteit van het grondwater bleken kwetsbaarder en waardevoller dan gedacht.

Ook het feit dat in grote delen van ons land oppervlaktewater wordt gebruikt als basis voor de bereiding van drinkwater – en het feit dat met deze bereiding hoge kosten gepaard gaan – heeft bijgedragen aan het beeld dat in andere delen van het land het niet als een natuurlijk gegeven moet worden beschouwd dat de natuur ons zuiver water schenkt. Het is deze zienswijze die ten grondslag ligt aan het concept van de ‘vermeden kosten’: Stel nu dat in Overijssel het water op dezelfde manier moet worden bereid als in het westen van het land. Neem bijvoorbeeld Rotterdam, dat water uit de Maas gebruikt en de kosten die hiermee gepaard gaan en zet dat af tegen de kosten die gepaard gaan met de bereiding in Overijssel.

Dit is een methodiek welke leidt tot nevenstaande kaart. In deze methodiek zijn de gemiddelde zuiveringskosten grondwater onder alternatieve landgebruiksvorm afgezet tegen de gemiddelde zuiveringskosten grondwater onder natuur als landgebruiksvorm. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen de verschillende gemeenten. De reden daarvoor is het verschillende grondgebruik in gemeenten, hetgeen leidt tot een correctie. In gemeenten met veel bos en natuur is het grondwater schoner dan in gemeenten met veel bebouwde ruimte, zoals de grote steden. Dit is ook precies wat het kaartbeeld laat zien: de vermeden kosten zijn het hoogst in de meest groene gemeenten. De landbouwgebieden zitten daar ergens tussen in. Immers, als gevolg van de vermesting en het gebruik van bestrijdingsmiddelen is het grondwater hier minder schoon dan onder natuurgebieden. De landbouwgebieden zijn dan ook in deze calculatie niet meegenomen. Overigens is ook het totaal van de vermeden kosten de moeite waard: meer dan EUR 13 miljoen. Hier is dus met recht sprake van een blauwe dienst die het Overijsselse landschap haar inwoners levert.

In Appendix A.4 is een nadere onderbouwing gegeven van de berekening van de vermeden kosten per m³ en per gemeente.

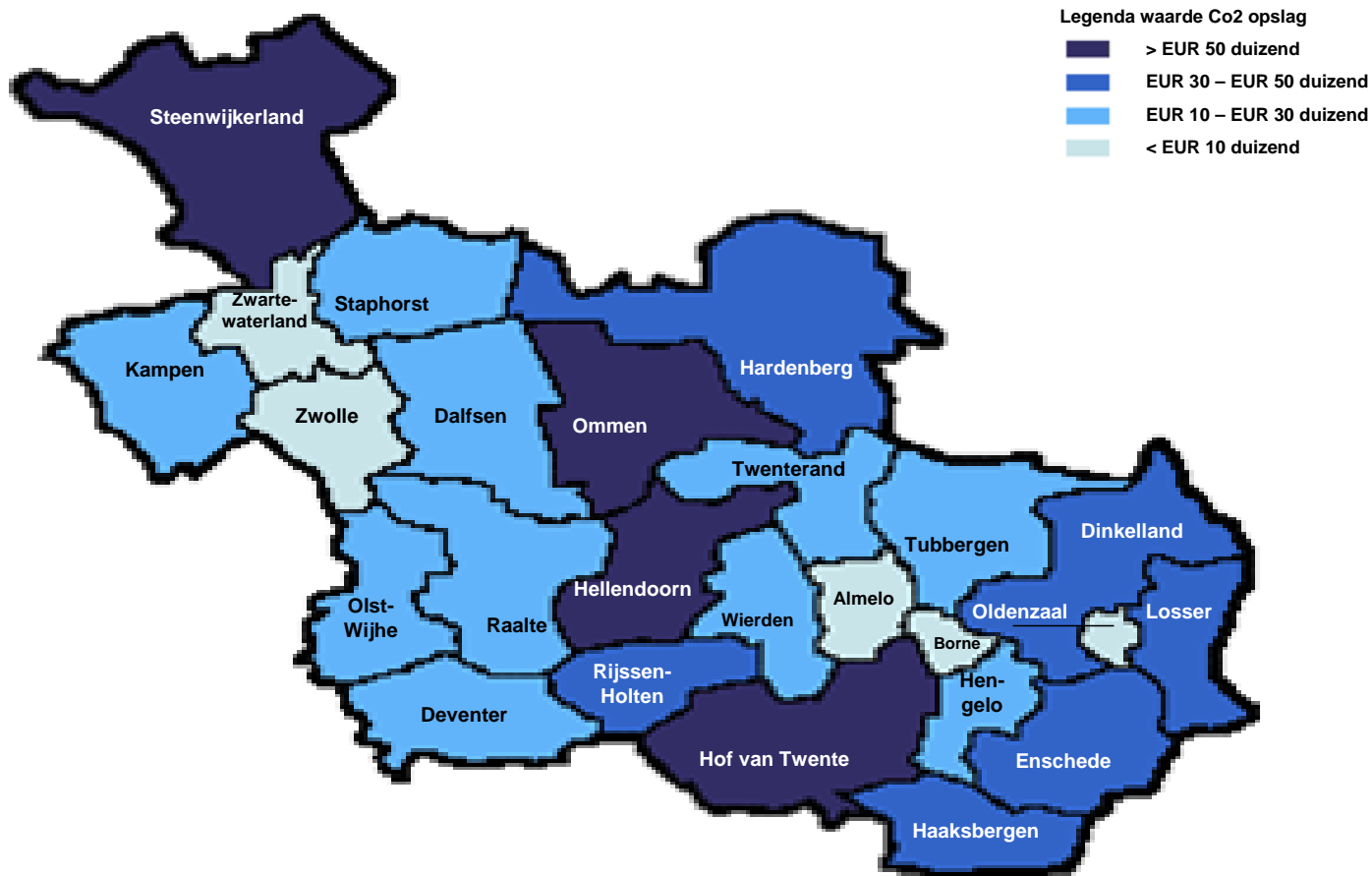
Figuur 3.4. Economie van natuur en landschap: vermeden kosten waterwinning

3.2.5 CO2 opslag

Natuur en landschap en vooral bossen maken een belangrijk deel uit van de biochemische cyclus waaraan koolstof circuleert. Tijdens de groei nemen bomen en gewassen CO₂ op uit de lucht en slaan deze op in biomassa. Verbranding van fossiele brandstoffen en ontbossing leiden echter tot een verhoogde concentratie CO₂ en andere broeikasgassen in de atmosfeer. Dit leidt waarschijnlijk tot opwarming van de aarde¹⁵. Om deze klimaatverandering te stoppen worden internationaal een aantal stappen genomen. In 1992 is tijdens de Earth Summit in Rio de Janeiro het United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC) opgesteld. Onderdeel van dit raamwerkverdrag is het Kyoto Protocol dat per 16 februari 2005 in werking is getreden. In dit protocol binden een aantal rijke OECD landen zich aan een emissie-reductie-doelstelling. De emissies van broeikasgassen in de periode 2008-2012 moet gemiddeld circa 5 procent lager zijn dan in 1990 het geval was. De overige landen hebben geen reductiedoelstelling. De opname van CO₂ uit de lucht door bossen kan worden aangewend om de Kyoto doelstellingen van landen te halen. Dat kan onder meer door middel van de aanplant van bossen (binnenlandse maatregelen/sinks). De aandacht voor klimaatverandering leidt ertoe dat een markt – en daarmee een prijs - ontstaat voor de in bossen opgeslagen CO₂. CO₂ kan dus gewaardeerd worden. Het mooie van CO₂ is dat het precies duidelijk maakt waar het in de toekomst naartoe gaat: de regulatiefuncties van de natuur zullen steeds meer worden vervat in producten die op een markt kunnen worden verhandeld. Doordat sinds begin 2005 een markt bestaat voor de handel in CO₂ rechten is het zeer goed mogelijk om een waardering te maken van de functie van het landschap van Overijssel voor wat betreft het CO₂ vastleggend vermogen. Dan hebben wij het echter nadrukkelijk alleen over landschapselementen en bossen en niet over de agrarische teelten. Deze leggen immers niet duurzaam CO₂ vast. Vandaar dat bij de plattelandseconomie CO₂ niet is opgenomen. Kijken we naar Overijssel dan zien we dat gemeenten die veel bos en natuur hebben (Steenwijkerland, Hellendoorn, Ommen en Hof van Twente) grote hoeveelheden CO₂ vastleggen. Deze hoeveelheden zijn gewaardeerd volgens een prijs van EUR 9 per ton¹⁶. Vervolgens zien we een geleidelijke daling naar het CO₂ vastleggend vermogen van natuur en landschap van de agrarische gemeenten naar de steden. In totaal kan het vermogen van natuur en landschap in Overijssel om CO₂ vast te leggen, worden gewaardeerd op EUR 850 duizend. Dat is een bedrag dat in de toekomst alleen maar zal groeien, aangezien de opslag van CO₂ een schaars goed aan het worden is en derhalve volgens de wetten van de economische principes in waarde zal gaan stijgen. In Appendix A.3 is een nadere detaillering opgenomen van de waarde van CO₂ opslag.

¹⁵ IPCC, Third Assessment Report, 2001

¹⁶ www.emissierechten.nl, maart 2005

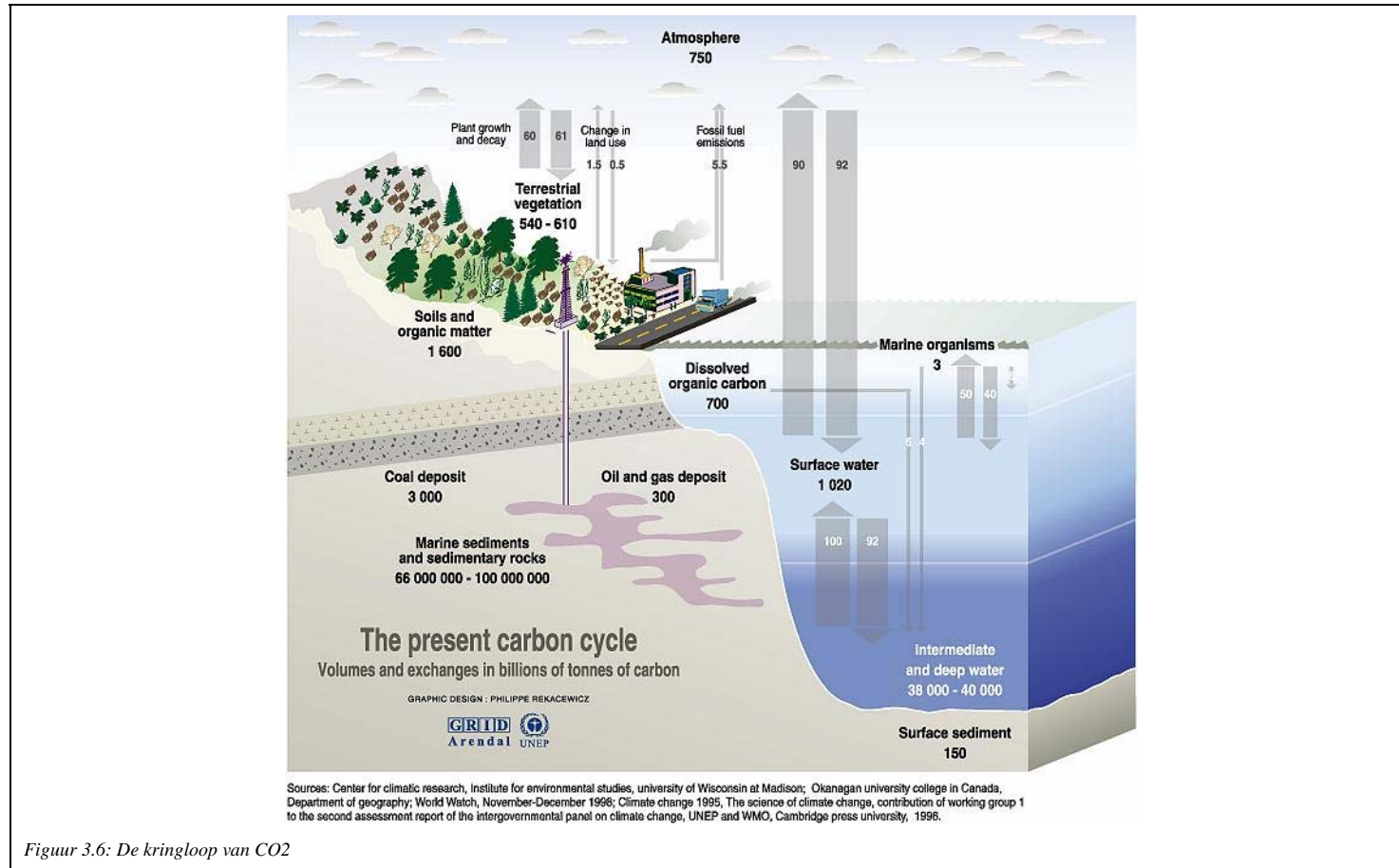

Legenda waarde Co2 opslag

- > EUR 50 duizend
- EUR 30 – EUR 50 duizend
- EUR 10 – EUR 30 duizend
- < EUR 10 duizend

Gemeente	Co2 Opslag
<i>(in EUR duizend)</i>	
Steenwijk	138,8
Ommen	92,8
Hellendoorn	75,7
Hof van Twente	63,9
Hardenberg	43,0
Rijssen	41,7
Enschede	40,3
Haaksbergen	38,7
Dinkelland	38,0
Losser	32,6
Staphorst	29,5
Dalfsen	29,4
Deventer	28,9
Raalte	25,5
Twenterand	21,7
Tubbergen	21,4
Wierden	18,7
Hengelo	17,2
Olst	16,8
Kampen	10,9
Zwolle	7,7
Zwartewaterland	5,8
Borne	5,3
Almelo	4,6
Oldenzaal	1,3
Totaal	849,9

Figuur 3.5: Economie van natuur en landschap: waarde CO2 opslag

Figuur 3.6: De kringloop van CO2

Provincie Overijssel

*“Overijssel (kans)rijk in het groen”
april 2005*

3.2.6 WOZ-waarde

De positieve wisselwerking tussen natuur en wonen is een belangrijk thema bij de waardering van natuur en landschap. Woningen in een groene omgeving blijken namelijk meer waard te zijn dan vergelijkbare woningen in een niet-groene setting. ‘De geschatte waardeverhogende effecten van uitzicht op parken en plantsoenen, water en open landschap variëren van 4,5 tot 15 procent. Er werden geen regionale verschillen in percentages gesignaleerd, overal is de teneur hetzelfde.’¹⁷ Het RIVM spreekt in haar Milieubalans 2002 zelfs over een meerwaarde van 10 tot 30 procent.

De WOZ-waarde is daarmee ook de eerste geldstroom die ingaat op de directe inkomsten die de overheid (in dit geval gemeenten) genereren uit natuur en landschap. Het is immers opvallend dat de gemeenten die zelf de WOZ-waarde vaststellen en daarin de groene omgeving actief meewegen, dit niet doen als het gaat om de bestedingen.

Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de groene gemeenten hoog scoren als het gaat om de WOZ-waarden. De grote steden scoren hier aanzienlijk minder. Verder zien we ook hier een relatie tussen wonen op ‘zand’ versus wonen op ‘klei en veen’. Het is een bekend verschijnsel in ons land dat wonen op ‘zand’ duurder is in de lager gelegen delen (zie Wassenaar, Bloemendaal en het Gooi). In lichte mate zien we deze trend hier ook. Dat zou ook de verklaring kunnen zijn voor de lagere score van Steenwijkerland. Verder geldt ook dat de aanwezigheid van grote steden nabij dergelijke gemeenten, de WOZ-waarde een verhogende impuls geeft. Dat is zeker het geval in Twente, maar ook in de band van steden rond Zwolle. In totaal wordt circa ER 2,2 miljoen¹⁸ aan WOZ-gelden binnen gehaald. Het is helaas in deze fase niet mogelijk na te gaan of en welk deel hiervan direct te herleiden is naar natuur en landschap. In Appendix A.2 is een nadere onderbouwing gegeven van de WOZ-waarde per gemeente¹⁹.

¹⁷ Bron: www.groene.metropolen.nl naar onderzoek van Ir. J.C.A.M. Bervaes

¹⁸ CBS, cijfers betrekking op 2004

¹⁹ CBS, WOZ-waarde per 31-12-2001

Legenda WOZ-waarde

- > EUR 150 duizend
- EUR 130 – EUR 150 duizend
- EUR 120 – EUR 130 duizend
- < EUR120 duizend

Gemeente	WOZ-waarde (in EUR duizend)	Aantal Woningen
Dinkelland	166	5.830
Dalfsen	162	9.220
Tubbergen	155	6.450
Staphorst	155	4.880
Ommen	154	6.030
Raalte	150	13.180
Olst-Wijhe	150	6.490
Wierden	149	8.280
Hof van Twente	148	13.630
Haaksbergen	140	9.090
Hellendoorn	140	26.690
Borne	138	8.110
Losser	138	8.320
Rijssen-Holten	136	12.180
Hardenberg	128	20.360
Twenterand	124	11.760
Oldenzaal	121	12.680
Steenwijkerland	121	17.120
Zwartwaterland	118	7.570
Zwolle	117	45.590
Kampen	112	18.520
Deventer	109	36.080
Hengelo (O)	107	35.100
Almelo	94	29.730
Enschede	94	63.860
Gewogen gemiddelde	121	436.750
Mix		
Stad	100	181.440
Dorp	128	215.110
Buitengebied	180	38.340
Industrie	149	1.860
Totaal		436.750

Figuur 3.7: Economie van natuur en landschap: WOZ-waarde per gemeente

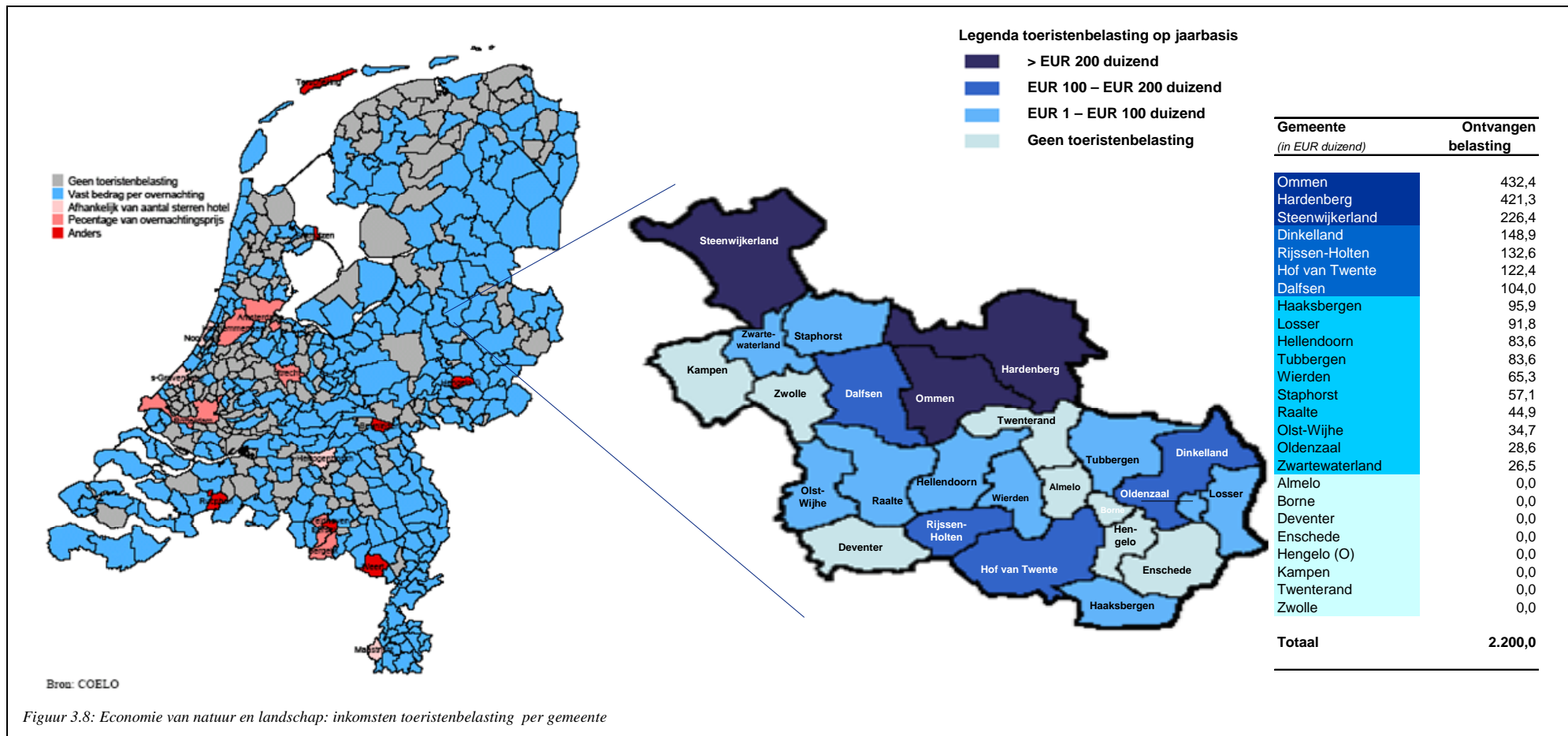
3.2.7 Toeristenbelasting

Bernhard te Kamp Wadinko: ‘Het ondernemersklimaat in Overijssel is goed.’

Het is al vele jaren in veel gemeenten een hot item; de toeristenbelasting. De toeristenbelasting is een heffing op overnachtingen. Veel gemeenten hebben deze heffing ingevoerd. Op zich is dat geen probleem. Alleen de recreatiesector is altijd van mening geweest dat deze opbrengsten niet in de algemene middelen moesten verdwijnen, maar moesten worden gezien als een doelheffing die uiteindelijk weer moest worden aangewend voor investeringen in de toeristisch recreatieve sector.

In ieder geval kunnen deze inkomsten voor de overheid wel worden gerelateerd aan natuur en landschap. Althans in die gevallen dat de recreatieve voorzieningen zijn gesitueerd in de groene ruimte. In deze studie is deze relatie niet gelegd. Dat is ook niet zinvol gezien het feit dat ook veel gemeenten in Overijssel (met name de grotere gemeenten) geen toeristenbelasting kennen. Wel maakt het kaartbeeld duidelijk dat in Steenwijkerland, Ommen en Hardenberg (gezamenlijk de Vechtstreek), waar veel toeristen komen (en dat hangt zeker samen met de kwaliteit van natuur en landschap) een heffing op overnachtingen een belangrijke inkomstenbron is. In totaal betrof het in 2001 voor geheel Overijssel een bedrag van EUR 2,2 miljoen.²⁰

²⁰ CBS, 2001

3.2.8 Functies en geldstromen binnen de economie van natuur en landschap

Bernhard te Kamp Wadinko: ‘De toekomst van de natuur zit in het samenspel met andere partijen die ruimte wensen.’

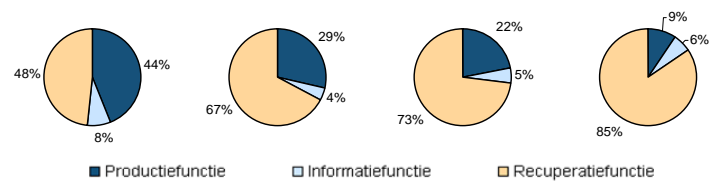
Uiteraard is een beeld van de omzet en de werkgelegenheid gerelateerd aan natuur en landschap per gemeente een verhelderende invalshoek, maar we kunnen het ook minder geografisch insteken en kijken naar de functies die natuur en landschap in Overijssel vervullen en dan kijken naar de geldstromen die hiermee gepaard gaan. Al in de inleiding hebben wij beschreven dat natuur en landschap verschillende typen functies voor de samenleving vervullen, te weten: draagfuncties, productiefuncties, regulatiefuncties, informatiefuncties en recuperatiefuncties. Als we binnen de donkergroene variant van natuur en landschap kijken naar de onderlinge verdeling, dan valt een aantal zaken op.

Het meest opvallende is natuurlijk wel dat vooral de recuperatiefunctie van belang is. Hieronder vallen toerisme, recreatie en zorg. De agrarische productiefunctie die direct samenhangt met het beheer van natuur en landschap is minder van belang. Dat is niet verrassend, immers het betreft nog in veel gevallen een nevenactiviteit. Verder is de omzet van die samenhangt met de recuperatiefunctie (EUR 355 miljoen) toch aanzienlijk te noemen.

De regulatiefuncties beperken zich nog tot de vermeden kosten van de zuivering van water en de opslag van CO₂. Het is echter te verwachten dat in de toekomst dit bedrag verder zal toenemen als gevolg van blauwe diensten op het gebied van waterberging. Maar ook zijn er initiatieven om groen actief in te zetten voor het aanpakken van de problematiek van fijnstof, roet en NO_x en ook daar zal dan een economische waarde aan worden toegekend.

Wat betreft de productiefunctie is verder vooral interessant in hoeverre de natuur en landschap zullen gaan bijdragen aan een duurzame energievoorziening in ons land. Nu al bedraagt de omzet EUR 129 miljoen. Dit is volledig gebaseerd op windenergie die in de groene ruimte wordt gewonnen en die kan worden toegerekend aan natuur en landschap. Mogelijk dat dit aandeel in de toekomst toeneemt. Maar vooral ook het toenemende gebruik van biomassa kan tot gevolg hebben dat het landschap hiervoor en belangrijke productiefunctie gaat vervullen. Staatsbosbeheer heeft nu al contracten met Essent gesloten over de levering van biomassa (afvalhout, en dergelijke) voor de opwekking van duurzame energie. Biomassa kan ook een belangrijke peiler worden voor het concept van de groene en blauwe diensten.

Functies	Actoren	Natuur en landschap			
		Aantallen	Eenheid	EUR	Eenheid
A. Draagfunctie	Wonen	436.750	Woningen	52.712.540	WOZ-waarde
	Werken	6.000	Werknemers	528.124	Omzet in EUR duizend
B. Regulatiefunctie	Vermeden kosten waterwinning	290.839	Ha zuiverende werking	13.274	Waarde in EUR duizend
	Luchtzuivering (Co2 opslag)	47.214	Co2 ton opslag	189	Waarde in EUR duizend
Functies	Actoren	Natuur en landschap			
		Vestigingen	Omzet (in EUR duizend)	Toegevoegde waarde (in EUR duizend)	Werkgelegenheid (in werknemers)
C. Productiefunctie					
	<i>Natuurlijk</i>				
	Winning van Delfstoffen	3	96	80	6
	Winning van water en windenergie	3	128.596	40.577	196
	<i>Agrarisch</i>				
	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij (LBV)	1.613	21.888	8.385	358
	Detailhandel (gerelateerd aan LBV)	0	0	0	0
		1.619	150.579	49.042	560
D. Informatiefunctie	Informatieverstrekking	57	0	0	171
	Kunstgalerieën/musea/dierentuin/ Beheer van natuurgebieden	228	22.173	11.529	196
	Kinderboerderijen	0	0	0	0
	School- en kindertuinen	0	0	0	0
		285	22.173	11.529	367
E. Recuperatiefunctie					
	<i>Recreatie</i>				
	Groothandel/Detailhandel	119	5.036	891	33
	Horeca	989	265.513	121.524	3.699
	Verhuur	58	24.982	8.936	162
	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	506	52.701	26.930	1.011
	<i>Volksgezondheid/Welzijn</i>				
	Gezondheidscentra/verpleeg- en verzorging	112	7.138	5.329	167
		1.784	355.371	163.610	5.073
Totaal C-E		3.688	528.124	224.182	6.000
Totaal Overijssel		51.680	45.578.000	22.306.000	449.840
Natuur en landschap	in % van het totaal	7,1%	1,2%	1,0%	1,3%

Figuur 3.9: Economie van natuur en landschap: actoren

3.3 Plattelandseconomie

Jan Overesch, biologische boer: ‘Mijn advies aan GS van Overijssel is om de schade die de afgelopen 60 jaar aan natuur en landschap is aangericht in ogeschouw te nemen. Snel het beleid wijzigen door in te zetten op stimulering van alleen duurzame landbouw. Desnoods het belasten van bestrijdingsmiddelen en kunstmest. Ook gemeentelijke en provinciale overheid moeten aan deze criteria voldoen. Consumenten voorlichting, ook voor kantine's van bedrijven en overheidinstellingen’.

Zoals we hebben aangegeven is er ook alle reden om te kijken naar de plattelandseconomie van Overijssel. Immers, landbouw is de drager van het landschap. Veel regelingen op het gebied van natuur en landschapsbeheer richten zich op de meest waardevolle delen van Overijssel, maar tussen de heggen en de lanen zal in ieder geval ook geld moeten worden verdiend met primaire productie. Daarom is een doorkijkje naar de plattelandseconomie zeker wenselijk. Te meer daar we in deze variant ook een aantal zaken als delfstoffenwinning (zand, zout, en dergelijke) hebben meegenomen. Wat betreft de landbouw: hieronder vallen alle bedrijfstypen (dus bijvoorbeeld ook de glastuinbouw), terwijl ook een aantal direct aan de landbouw gerelateerde bedrijfstakken (loonwerkers, dienstverlening en dergelijke) is meegenomen. In Appendix A.6 is nader omschreven welke sectoren behoren tot de plattelandseconomie.

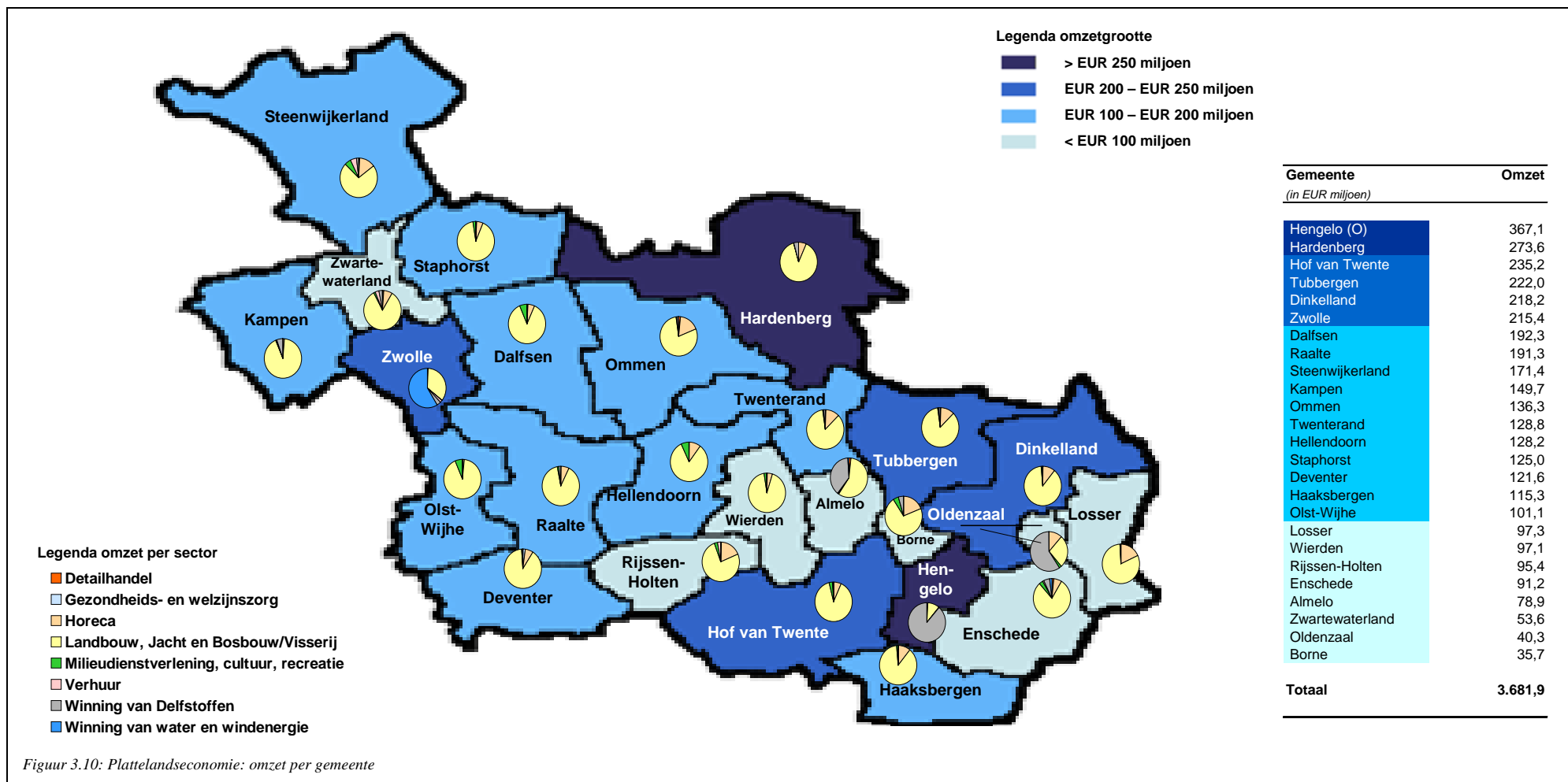
Provincie Overijssel

*“Overijssel (kans)rijk in het groen”
april 2005*

3.3.1 Omzet per gemeente

Het meest opvallend aan deze kaart is de goede score van Hardenberg. De verklaring is een sterke agrarische sector in het noordelijke deel van de gemeente. Een hoge score vinden we ook in Hengelo en dat heeft alles te maken met de winning van zout. In Oldenzaal is de relatief hoge score van de sector delfstoffenwinning het gevolg van zand- en grindwinning, terwijl in Almelo de windenergie een belangrijke bijdrage levert aan de omzet. Ook in Enschede levert de zand- en grindwinning een aandeel in de totale omzet. In Zwolle blijft de winning van water de belangrijkste bijdrage aan de omzet leveren, maar de landbouw is in opkomst. In de rest van Overijssel is het beeld zeer consistent en is de landbouw de belangrijkste sector voor wat betreft de omzet.

Kijken we naar de totale omzet binnen het scenario van de plattelandseconomie dan zien we een totale omzet van EUR 3,6 miljard. Vergelijken we dat met de EUR 528 miljoen die direct te relateren is aan natuur en landschap (de omzet van de donkergroene variant zit hier immers bij inbegrepen), dan kunnen we vaststellen dat ruim 14 procent van de omzet die in het buitengebied wordt gegenereerd een directe relatie heeft met het landschap. En dat is een niet geringe hoeveelheid. En hoewel wij niet hebben gekeken naar het verleden, ligt het voor de hand dat deze omzet de afgelopen jaren is gegroeid als we bijvoorbeeld de groei van de recreatiesector en de recreatieve bestedingen alleen al in ogenschouw nemen. Gezien het steeds verdergaande gebruik van burgers en consumenten van het landschap c.q. het buitengebied, mag worden verwacht dat één en ander de komende jaren alleen maar zal toenemen.

Figuur 3.10: Plattelandseconomie: omzet per gemeente

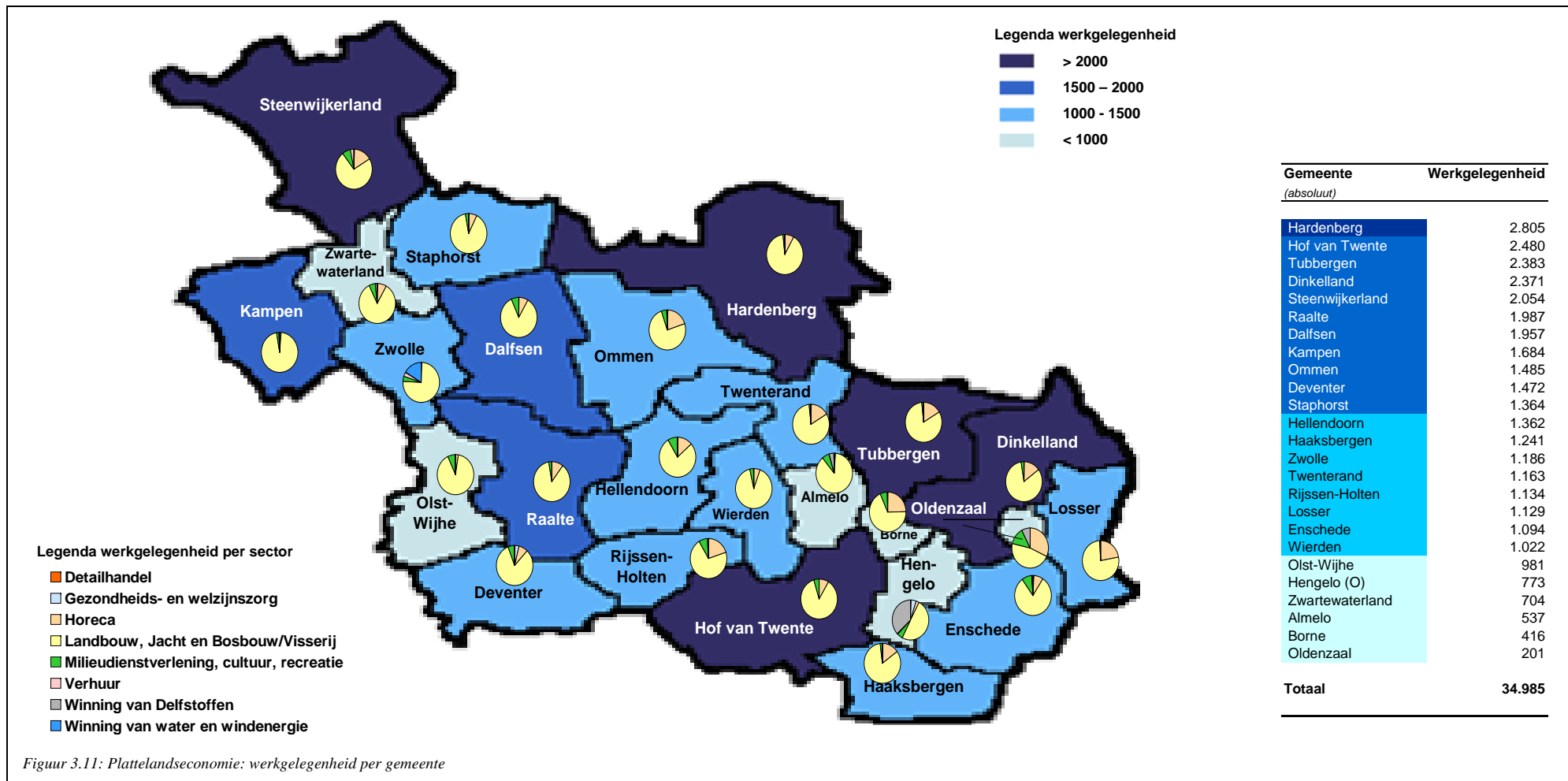
3.3.2 Werkgelegenheid per gemeente

Frank Spaan, Koninklijke Ten Cate: ‘De toekomst van Overijssel zit in het niet willen nabootsen van de Randstad.’

De verdeling van de werkgelegenheid laat alleen wat betreft de relatieve verdeling van de werkgelegenheid wat verrassingen zien als het gaat om de positie van Hengelo. Dit hangt vooral samen met de reeds eerder genoemde winning van zout (AKZO).

In totaal zijn circa 35 duizend mensen werkzaam in de plattelandseconomie. Dat is circa 8 procent van de beroepsbevolking van Overijssel²¹. En als we het vergelijken met de werkgelegenheid in de economie van natuur en landschap, waar circa 6.000 mensen werkzaam zijn, dan moeten we constateren dat de donkergroene economie slechts 1,3 procent van de totale werkgelegenheid in Overijssel genereert. Daaruit kan men de conclusie trekken dat de economie van natuur en landschap in ieder geval een grote omzet en toegevoegde waarde kent, maar dat de meeste werkgelegenheid nog steeds in de landbouw en haar toeleverende bedrijven te vinden is.

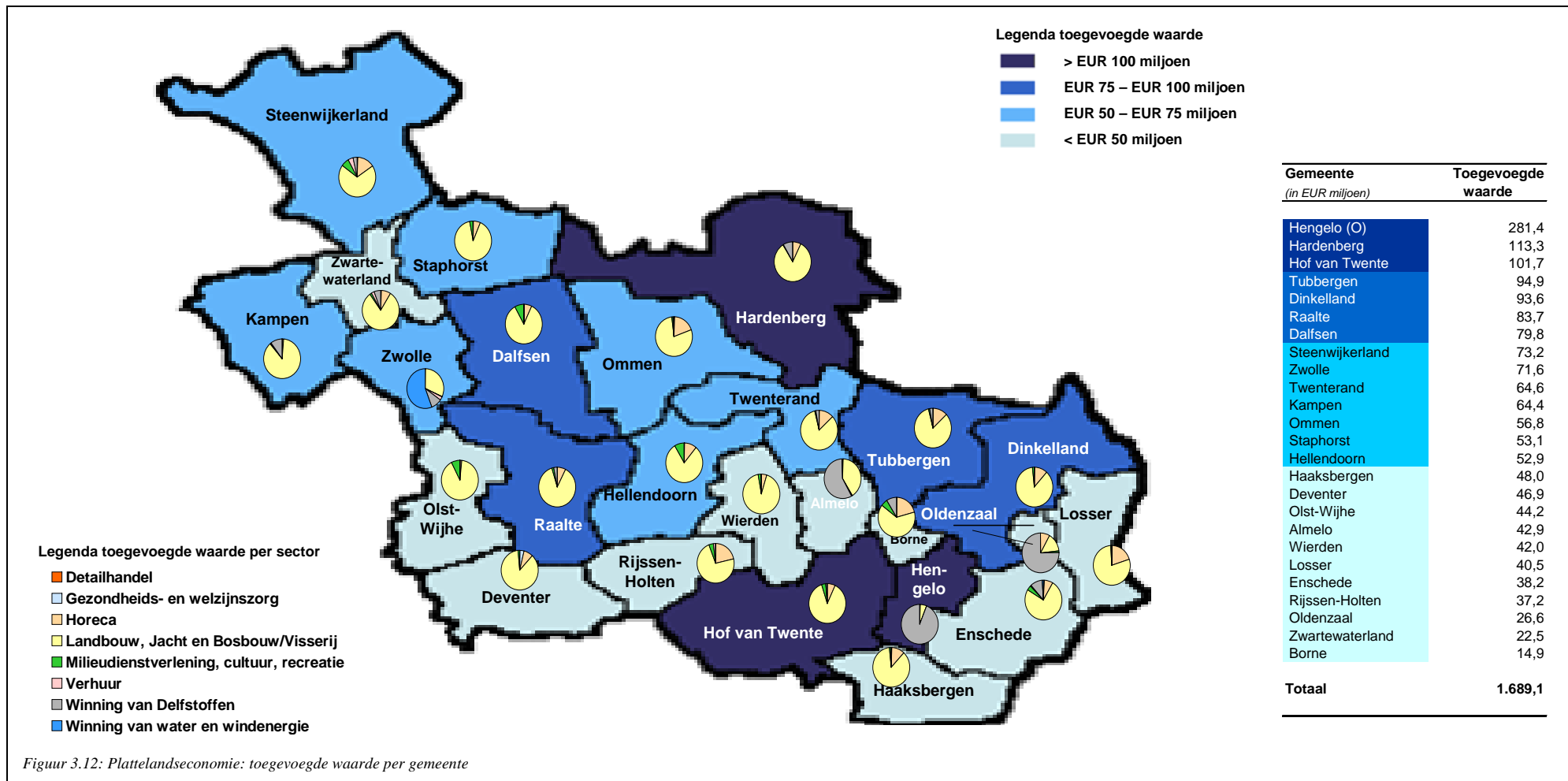
²¹ CBS, totale beroepsbevolking in Overijssel 2001: 449.840

3.3.3 Toegevoegde waarde per gemeente

Harald Droste Hotel- en restauranteigenaar: ‘De toekomst van de natuur zit in verantwoord beheer. De vraag is echter waar houdt de natuur op. Is een mooi weiland ook natuur? We hoeven echt niet overal “wilde” natuur van te maken. We moeten echter op een goede manier met de omgeving omgaan. Er is een enorme hang naar het verleden, het herstellen. Ik denk dat je hier op een eigentijdse manier mee om moet gaan en van Twente niet een groot openluchtmuseum moet maken maar een landschap van deze tijd’.

De toegevoegde waarde van de plattelandseconomie laat direct de grote dominantie zien van de landbouw, met uitzondering van de gemeenten Zwolle en Hengelo. Hier is de toegevoegde waarde van de plattelandseconomie als gevolg van de winning van water en zout zeer hoog. Ook in relatieve zin is de toegevoegde waarde van de winning van delfstoffen soms zeer hoog. Daarmee is duidelijk dat het in tegenstelling tot de vele geluiden die opgang doen in sommige beroepsgroepen, het niet allemaal zo negatief is in de landbouw. Steeds meer wordt duidelijk dat hier ook een grootschalige sanering aan de gang is waarbij een aantal grote sterke bedrijven over blijven en een segment van kleinere bedrijven dat zijn kansen zoekt in streekproducten, andere- en verbrede bedrijfsvoering.

Figuur 3.12: Plattelandseconomie: toegevoegde waarde per gemeente

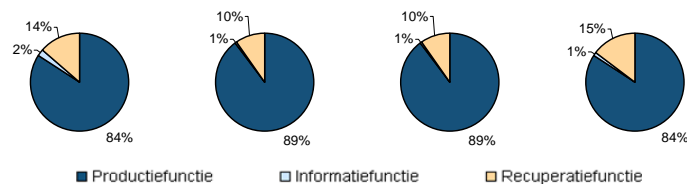
3.3.4 Functies en geldstromen binnen de plattelandseconomie

Kijken we naar de verdeling van de omzet voor de verschillende functies binnen het scenario van de plattelandseconomie, dan zien we uiteraard een grote verschuiving richting de agrarische productiefunctie. En hoewel de informatiefunctie en regulatiefunctie (nog) zeer beperkt blijven in deze variant, is het toch interessant om te zien dat 15 procent²² van de werkgelegenheid, 10 procent van de omzet en 10 procent van de toegevoegde waarde betrekking heeft op de recuperatiefuncties. Hier is geen diepgaande analyse gemaakt van het grondgebruik, maar omdat grote delen van de agrarische productie gekenmerkt worden door een zeer intensief karakter (met name glastuinbouw, varkens- en pluimveehouderij) en weinig grondgebonden zijn, zou zelfs kunnen worden betoogd dat dergelijke agrarische functies een meer industrieel karakter hebben en niet in dit scenario zouden thuishoren. Daarmee zouden vooral melkveehouderij, akkerbouw en duurzame vormen van landbouw wel kunnen worden meegenomen. Nadeel van een dergelijke aanpak is weer dat ook de intensieve veehouderij wel degelijk kan worden gezien als een drager van de omzet en werkgelegenheid op het platteland. Immers, ook een minder ‘schoon’ bedrijf in het stedelijk gebied wordt ook niet uitgesloten van de stedelijke economie voor wat betreft werkgelegenheid of omzet.

Wanneer de plattelandseconomie wordt afgezet tegen de economie van natuur en landschap dan is vooralsnog duidelijk dat de landbouw in Overijssel de drager is van het landschap. Zeker buiten de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Voor het behoud van het landschap is, naast een extra inzet in de waardevolle gebieden, ook een sectorbrede investering in een zekere basiskwaliteit van de groene ruimte zeker te overwegen, teneinde te voorkomen dat een tweedeling ontstaat in Overijssel, voor wat betreft de kwaliteit van het landschap.

²² Zie ook figuur 3.13: Werkgelegenheid recuperatiefunctie 5.155 / werkgelegenheid plattelandseconomie 34.984 = 14,7 procent.
Omzet recuperatiefunctie EUR 355.371 / omzet plattelandseconomie EUR 3.681.888 = 9,7 procent.
Omzet toegevoegde waarde EUR 163.610 / toegevoegde waarde plattelandseconomie EUR 1.689.123 = 9,7 procent.

Functies	Actoren	Plattelandseconomie			
		Aantallen	Eenheid	EUR	Eenheid
A. Draagfunctie	Wonen	436.750	Woningen	52.712.540	WOZ-waarde
	Werken	34.984	Werknemers	3.682	Omzet in EUR miljoen
B. Regulatiefunctie	Vermeden kosten waterwinning	290.839	Ha zuiverende werking	13.274	Waarde in EUR duizend
	Luchtzuivering (Co2 opslag)	94.428	Co2 ton opslag	850	Waarde in EUR duizend
Functies	Actoren	Vestigingen	Omzet (in EUR duizend)	Toegevoegde waarde (in EUR duizend)	Werkgelegenheid (in werknemers)
C. Productiefunctie					
<i>Natuurlijk</i>	Winning van Delfstoffen	41	454.572	371.530	376
	Winning van water en windenergie	3	128.596	40.577	196
<i>Agrarisch</i>	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij (LBV)	11.293	2.710.757	1.100.265	28.821
	Detailhandel (gerelateerd aan LBV)	80	10.418	1.612	30
		11.417	3.304.344	1.513.984	29.423
D. Informatiefunctie	Informatieverstrekking	57	0	0	171
	Kunstgalerieën/musea/dierentuin/ Beheer van natuurgebieden	228	22.173	11.529	196
	Kinderboerderijen	12	0	0	39
	School- en kindertuinen	1	0	0	0
		298	22.173	11.529	406
E. Recuperatiefunctie					
<i>Recreatie</i>	Groothandel/Detailhandel	119	5.036	891	33
	Horeca	989	265.513	121.524	3.699
	Verhuur	58	24.982	8.936	162
	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	565	52.701	26.930	1.093
<i>Volksgezondheid/Welzij</i>	Gezondheidscentra/verpleeg- en verzorging	112	7.138	5.329	167
		1.843	355.371	163.610	5.155
Totaal C-E		13.558	3.681.888	1.689.123	34.984
Totaal Overijssel		51.680	45.578.000	22.306.000	449.840
Plattelandseconomie	in % van het totaal	26,2%	8,1%	7,6%	7,8%

Figuur 3.13: Plattelandseconomie: actoren

4 Investeren in natuur en landschap: de pilot Hardenberg

4.1 Inleiding

Het is nuttig om de geldstromen die verbonden zijn aan natuur en landschap op de schaal van één gemeente weer te geven. Daarbij is de keuze gevallen op Hardenberg. Hardenberg heeft namelijk niet alleen een grote kern, maar vooral ook een zeer afwisselend landschap. Van bossen, tot parkachtige landschappen en veenkoloniale gebieden. Door op dit micro-niveau in te gaan op zaken als omzet, werkgelegenheid en toegevoegde waarde kan ook heel goed de stap worden gemaakt die wij aan het einde van het hoofdstuk maken, namelijk: als we investeren in groene en blauwe diensten, wat zijn dan de effecten op deze drie indicatoren. En dat alles bij voorkeur ook nog naar de verschillende sectoren en deelgebieden. Daarmee komen we ook heel dicht bij het achterliggende doel van deze studie, namelijk het aantonen dat investeren in natuur en landschap neerkomt op investeren in de lokale of regionale economie.

4.2 Hardenberg in kaart

Harald Droste, Hotel- en restauranteigenaar: ‘Mijn mooiste herinnering aan Overijssel is de viering van mijn 40^e verjaardag, samen met vrienden uit het Westen met een maaltijd op de deel van een oude boerderij voorafgegaan door een pittige wandeling in Noordoost Twente: Levenskwaliteit.’

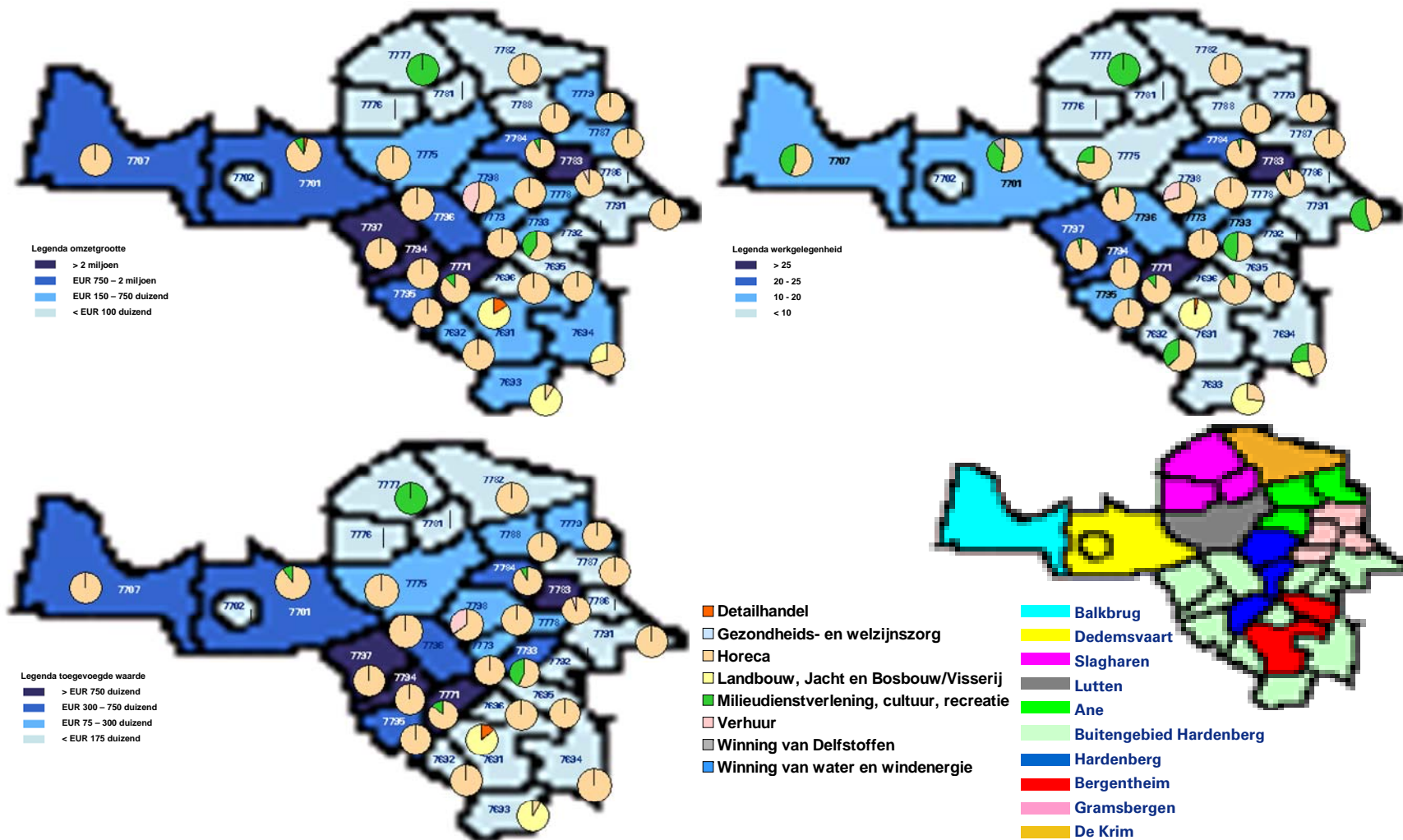
Wij hebben de gemeente Hardenberg ingedeeld in verschillende wijken c.q. gebieden. Vervolgens hebben wij dezelfde aanpak gehanteerd als in eerdere fasen, namelijk alle geldstromen die kunnen worden gerelateerd aan natuur en landschap in kaart brengen. Dat hebben wij hier alleen gedaan voor de donkergroene variant, vanwege de vervolgvraag die hiermee gepaard gaat, namelijk investeren in groen en blauwe diensten, levert dat ook nog wat op?

Kijken we ten eerste naar de omzet dan blijkt dat nagenoeg overal de horeca de belangrijkste drager is. Uitzonderingen daargelaten, zoals in het buitengebied van Hardenberg (postcode 7693) waar zich een bedrijf voor binnenvisserij bevindt, Slagharen met haar maneges en de kern van Hardenberg met een winkel in sport- en recreatieartikelen. De totale omzet in de gemeente Hardenberg bedraagt EUR 19,7 miljoen.

De werkgelegenheid laat een wat ander beeld zien. Horeca is belangrijk (en dat zien we goed terug in de kaarten die betrekking hebben op de kern), maar in de buitengebieden zien we nadrukkelijk dat de sector ‘milieudienstverlening, cultuur en recreatie’ sterk vertegenwoordigd is. De totale werkgelegenheid in de gemeente Hardenberg bedraagt circa 275 werknemers.

De toegevoegde waarde van het totale buitengebied van Hardenberg is bijna EUR 8,9 miljoen, hetgeen circa 4 procent van de toegevoegde waarde van economie van natuur en landschap bedraagt en circa 45 procent van de omzet. Hardenberg heeft een licht hogere toegevoegde waarde dan Overijssel gemiddeld. Dit voornamelijk veroorzaakt door de grote aanwezigheid van horeca.

Figuur 4.1: Pilot Hardenberg. Effecten investeringsimpuls groene en blauwe diensten in Hardenberg

Postcode gebied	Gemeente	Omzet	Werkgelegenheid	Toegevoegde waarde
		(in EUR duizend)	(absoluut)	(in EUR duizend)
7771	Hardenberg	3.118,7	46	1.451,3
7783	Gramsbergen	2.525,9	29	1.128,0
7794	Hardenberg buitengebied	2.274,5	25	1.036,8
7797	Hardenberg buitengebied	2.231,3	25	1.012,6
7784	Ane	1.563,5	24	722,7
7796	Hardenberg buitengebied	1.173,8	18	537,3
7795	Hardenberg buitengebied	1.166,2	17	533,8
7707	Balkbrug	850,6	16	389,4
7701	Dedemsvaart	771,6	14	347,1
7793	Hardenberg buitengebied	661,4	12	313,2
7773	Hardenberg	579,0	10	265,0
7693	Hardenberg buitengebied	489,4	4	232,0
7798	Hardenberg buitengebied	402,3	4	167,9
7778	Gramsbergen	366,8	4	155,9
7787	Gramsbergen	293,4	4	134,3
7779	Ane	193,1	3	88,4
7775	Lutten	191,5	3	87,7
7691	Bergentheim	180,7	3	67,2
7692	Hardenberg buitengebied	146,7	3	44,2
7694	Hardenberg buitengebied	138,8	3	43,8
7695	Bergentheim	95,8	2	35,1
7791	Hardenberg buitengebied	73,4	2	34,1
7782	De Krim	73,4	2	33,6
7788	Ane	73,4	1	33,6
7777	Slagharen	68,8	1	33,6
7696	Hardenberg buitengebied	0,0	1	0,0
7792	Hardenberg buitengebied	0,0	0	0,0
7702	Dedemsvaart	0,0	0	0,0
7786	Gramsbergen	0,0	0	0,0
Totaal		19.703,8	275	8.928,5

Figuur 4.2: Pilot Hardenberg. Effecten investeringsimpuls groene en blauwe diensten in Hardenberg

4.2.1 Investeren in groene en blauwe diensten

Wanneer we investeren in groene en blauwe diensten dan is dat ten eerste vanwege het behoud van het waardevolle cultuurlandschap, maar ook vanwege de mogelijkheid om ervan te genieten. Daarnaast speelt nadrukkelijk een rol het belang om de agrarische sector als drager van het platteland, op een verantwoorde manier te laten voortbestaan. In het verlengde hiervan is er ook een derde reden om te investeren in groene en blauwe diensten, namelijk dat zij kunnen worden gezien als een investering in de lokale of regionale economie. Of beter gezegd: zij zouden moeten worden gezien en ingezet als een investering.

Bij een investering is het natuurlijk zaak om maximaal rendement te behalen. In ecologische zin is dat al vaak goed weergegeven, met natuurdoeltypen, beheerspakketten, rode lijstsoorten en dergelijke. Het is nog niet echt gebruikelijk om na te gaan in welke segmenten het geld zou kunnen worden ingezet om naast een maximaal ecologische rendement, een maximaal economisch rendement te behalen. Nu blijft het eerste het meest belangrijk, maar het kan geen kwaad eens te kijken naar wat de gevolgen zijn van groene en blauwe diensten voor de regionale economie. Daarom hebben wij de gemeente Hardenberg als pilot genomen. Hardenberg is een gemeente die veel waardevolle natuur en landschap kent, waar zich, zoals we hebben gezien, allerlei vormen van met name recreatief medegebruik voordoen, maar Hardenberg kent ook uitgestrekte boerenbedrijven, zonder enige vorm van neveninkomsten en kleine kernen waar recreatie een belangrijke drager van de economie is.

Als we aan de slag gaan met een impuls voor groene en blauwe diensten voor de gemeente Hardenberg, dan is de eerste vraag die zich voordoet, waar we één en ander het beste kunnen inzetten. Kijken we naar de functies die het sterkst spelen, dan moeten dat in ieder geval landbouw, toerisme en recreatie zijn. Immers, daar zit de grootste omzet en werkgelegenheid. Dat blijkt ook uit de kaarten die wij hebben gemaakt voor de gemeente Hardenberg, waar deze twee sectoren eveneens dominant zijn.

Nu is ten aanzien van toerisme en recreatie het niet direct de bedoeling om horeca te gaan ondersteunen. De ondersteuning van deze sector loopt via de landbouw. Immers, we investeren in een mooi recreatielandschap - en daarmee verlaten we wat meer de lijn van het (vlakdekkende) natuurbeheer - en dat is een belangrijke aanvullende bron van inkomsten voor de boer. Vervolgens hebben we een bijzonder fraai landschap dat toeristen en verblijfsrecreanten aantrekt en deze besteden weer middelen in het gebied, die weer tot inkomsten leiden voor ondernemers en de gemeente (toeristenbelasting). Deze inkomsten kan de gemeente bijvoorbeeld weer inzetten voor groene en blauwe diensten (als de regeling in de toekomst nog bestaat). En daarmee is de cirkel gesloten.

Met betrekking tot de pilot Hardenberg zijn wij ervan uitgegaan dat door een gebiedsfonds EUR 5 miljoen (EUR 3 miljoen direct en EUR 2 miljoen over een periode van 20 jaar) wordt geïnvesteerd in groene en blauwe diensten. De vraag is: hoeveel omzet c.q. inkomensverbetering en werkgelegenheid levert deze investering op voor de sectoren landbouw, toerisme en recreatie. Hiervoor worden de volgende uitgangspunten gehanteerd.

- De Provincie Overijssel investeert EUR 5 miljoen in groene en blauwe diensten
 - Onderverdeeld in EUR 3 miljoen voor aankoop heggen en overige groene en blauwe diensten en
 - EUR 2 miljoen voor vergoedingen aan boeren voor het onderhoud van de aangekochte groene en blauwe diensten.
- Verondersteld is dat een gemiddelde boer EUR 2 duizend per jaar ontvangt als compensatie voor het uit te voeren onderhoud. Uitgaande van een 20-jarig contract met 1 boer, resulteert dit in totaal 50 boeren op jaarbasis met wie een contract wordt aangegaan.
- In 2003 hielden circa 21 boeren zich in de regio bezig met beheerslandbouw en natuurbeheer en –productie (overeenkomst met de Dienst Landelijk Gebied van het Ministerie van LNV)²³. Een omzet per boer van EUR 2 duizend op jaarbasis zal door de geringe vergoeding niet leiden tot een stijging van de werkgelegenheid. De stijging van de werkgelegenheid zal echter plaatsvinden in de sector die profiteert van een aantrekkelijk landschap: horeca, toerisme en recreatie. Verondersteld is dat een investering in groene en blauwe diensten leidt tot 1 procent groei in de sectoren horeca, toerisme en recreatie. Gezien het groene karakter van Hardenberg een voorzichtige inschatting.

²³ CBS, verbrede landbouw, 2003

Bij het bepalen van de effecten is als uitgangspunt gehanteerd de gemiddelde toeristische bestedingen per dag, onderverdeeld in bestedingen tijdens dagjestochten, toeristische vakanties en vaste standplaatsvakanties. Per dag wordt hier respectievelijk EUR 11,73, EUR 18,7 en EUR 8,33 aan uitgegeven²⁴. In onderstaande tabellen zijn de uitgangspunten en de resultaten weergegeven:

Omzet groei per sector	Aantal	Groei	Horeca	Manages	Horeca/ Verblijf/ Toerisme	Totaal
Gemiddelde omzet per werknemer			71.756	68.759	75.313	
<i>Binnenlandse vakanties</i>		1,0%				
Bestedingen			0,00	0,00	18,70	18,70
Aantal toeristische binnenlandse vakanties	230.000	2.300				
Overnachtingen korte vakanties	217.500	2.175	0	0	40.673	40.673
Overnachtingen lange vakanties	1.089.000	10.890	0	0	203.643	203.643
			0	0	244.316	244.316
<i>Binnenlandse vakanties (vaste standplaatsvakanties)</i>						
Bestedingen			0,00	0,00	8,33	8,33
Aantal vaste standplaatsvakanties	57.000	570				
Overnachtingen vaste standplaatsvakanties	449.500	4.495	0	0	37.445	37.445
			0	0	37.445	37.445
<i>Dagjestochten</i>						
Bestedingen			11,25	0,48	0,00	11,73
Zonnen, zwemmen, picknicken:	2.631	161	309	0	0	309
Wandelen	55.446	3.392	6.504	0	0	6.504
Fietsen	153.883	9.415	18.050	0	0	18.050
Paardrijden	11.712	717	0	1.374	0	1.374
Trimmen etc.	4.196	257	492	0	0	492
Toeren	59.132	3.618	6.936	0	0	6.936
	287.000	17.560	32.291	1.374	0	33.665
Totaal toename omzet			32.291	1.374	281.761	315.426
Totaal toename toegevoegde waarde			14.781	681	128.973	144.435
Werkgelegenheidseffecten (in FTE)			0,45	0,02	3,74	4,21

Figuur 4.3: Effecten (1)

²⁴ Gemeente Hardenberg, onderzoek CVO 1999-2003; Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum, Recreatiecijfers bij de hand, 2003

Effecten investering	Horeca	Manages	Horeca/ Verblijf/ Toerisme	Totaal
<i>Gemeenten Hardenberg</i>				
Toename toeristenbelasting (EUR 0,48 per overnachting)				8.429
<i>Rijksoverheid</i>				
Vennootschapsbelasting/inkomstenbelasting (35 procent)	1.778	128	12.529	14.436
<i>Ondernemers</i>				
Nettowinst (In EUR)	3.303	238	23.269	26.809
<i>Rendement investering</i>				
Investing totaal (in EUR)				5.000.000
Direct (publieke of private) partij				0,2%
Indirect overige belanghebbenden				100,0%
Groei werkgelegenheid (in FTE)				4,2

Hardenberg Economie van natuur en landschap	Voor	Investing	Na	Groei %
Omzetgroei (in EUR)	19.703.836	315.426	20.019.262	1,60%
Toegevoegde waarde groei (in EUR)	8.928.522	144.435	9.072.957	1,62%
Werkgelegenheidgroei (in FTE)	275	4,3	279,2	1,53%

Figuur 4.4: Effecten (2)

Een investering van EUR 5 miljoen heeft al met al een positief neveneffect op de omzet, toegevoegde waarde en werkgelegenheid in Hardenberg. Daarnaast genereert de investering inkomsten voor de gemeenten in Overijssel (toeristenbelasting), de Rijksoverheid (belastingen) en ondernemers (winst). Er zijn uiteraard nog meer neveneffecten te kwantificeren (OZB, BTW, detailhandel), maar omwille van de overzichtelijkheid is daarvan geabstraheerd.

5 Hoe nu verder?

Bernhard te Kamp, Wadinko: ‘Mijn advies aan het College van GS van Overijssel is om duizend bloemen te laten bloeien.’

Wat wij hebben gedaan met deze atlas, is feitelijk de economie in kaart brengen: het is een foto van de huidige situatie op basis van de meest recente en complete gegevens. Wij geven daarbij geen oordeel over de conclusies voor het beleid. Dat is aan de beleidsmakers binnen de provincie (GS en wethouders van gemeenten) die naar aanleiding van deze rapportage met elkaar aan de slag gaan over hoe beheer van natuur en landschap ter hand moet worden genomen.

De provincie Overijssel heeft met deze zogenaamde ‘Bosatlas van de groene economie’ wel een echte primeur. Dat is prijzenswaardig want het zegt iets over de vernieuwingsdrang binnen de organisatie en het bewustzijn over de kernwaarden van de provincie; en die liggen niet in een kopie van de Randstad in de vorm van een totaal betegelde tuin met dito gifhouten schutting, maar verborgen in misschien wel de meeste groene de Tuin van Nederland. Wij hopen met deze ‘atlas’ de beleidsmakers in ieder geval een groene en blauwe dienst te hebben bewezen.

Tom Bade, Dirk Faber

KPMG, april 2005

A Appendix

A.1 Werkwijze cijfervaststelling

Bij het verzamelen van de gegevens voor zowel de plattelandseconomie als de economie van natuur en landschap is de volgende werkwijze gehanteerd:

A.1.1 Vaststellen van relevante sectoren

Aan de hand de door de Kamer van Koophandel gehanteerde BIK-Code lijst (BedrijfsIdentificatieKode) en de SBI'93 indeling van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) is een selectie gemaakt van die sectoren/actoren die bijdragen aan de economische functies zoals besproken in paragraaf 2.2., stap 2.

A.1.2 Vaststellen van de functie

Van de relevante sectoren is de functie vastgesteld: draagfunctie, productiefunctie (natuurlijk en agrarisch), regulatie, informatie en recuperatie (zie paragraaf 2.2 stap 1).

In Appendix A.5 zijn de diverse sectoren en de daarbij behorende functie weergegeven.

A.1.3 Inventarisatie omzet, toegevoegde waarde en werkgelegenheid

In Appendix A.6 is per sector de achterliggende bron c.q. gehanteerde uitgangspunten weergegeven.

Voor het bepalen van de omzet en toegevoegde waarde, met uitzondering van de landbouw, is uitgegaan van marktgemiddelden, gebaseerd op cijfers van het Economisch Instituut voor Midden- en Kleinbedrijf (EIM), cijferreeks 2001²⁵ en Rabobank Cijfers en Trends 2003/2004²⁶. De cijferreeks 2001 van het EIM is gehanteerd aangezien deze reeks een volledige onderverdeling geeft tussen de diverse bedrijfsgrootten, hetgeen niet aanwezig is voor de jaren na 2001.

Voor de landbouwaantallen inclusief verbrede landbouw (aantal bedrijven, medewerkers, type onderneming), omzet en toegevoegde waarde is gebruik gemaakt van de door het CBS²⁷ en LEI (Landbouw Economisch Instituut) verstrekte land- en tuinbouw gegevens.²⁸

Bij die ondernemingen/instellingen waar de omzet vanuit de Kamer van Koophandel bekend was, is deze omzet gehanteerd in plaats van het branchegemiddelde.

Bij die bedrijven/instellingen waar geen werkgelegenheidscijfers voor handen waren, is voorzichtigheidshalve uitgegaan van het werkgelegenheidscijfer 1 (één).

A.1.4 Vastgestelde bedrijven/instellingen

Bedrijven/instellingen die zich in een dorp, stad en/of een industrieterrein bevinden en geen bijdrage leveren aan de plattelandseconomie of de economie van natuur en landschap zijn geëlimineerd. Bijvoorbeeld een ziekenhuis in het centrum van een dorp. De onderneming Vitens is bijvoorbeeld wel meegenomen, aangezien zij verantwoordelijk is voor waterwinning in Overijssel, ook al bevindt zij zich in een stad.

²⁵ BLISS-resultatenrekening. Kennisdatabank EIM. http://www.eim.net/resultaten_r_int/. Selectie op 2001. Onderverdeling gehanteerd naar bedrijfsgrootte.

²⁶ Rabobank Cijfers en trends 2003/2004: Een visie op 75 branches in het Nederlandse bedrijfsleven

²⁷ CBS-Statline, tabel landbouwtellingen inclusief verbrede landbouw 1999, 2003 (aantallen).

²⁸ Land- en tuinbouwcijfers 2004, LEI, CBS, 2004 en www.lei.nl, Binternet

A.2 WOZ-waarde toelichting

De WOZ-waarde per gemeente is bepaald aan de hand van cijfers van het CBS en heeft betrekking op de WOZ-waarde per 31 december 2001. Per gemeente is de WOZ-waarde is opgesplitst in stad, dorp, buitengebied en industrie. De in paragraaf 3.2.6 getoonde kaart geeft een beeld van de gemiddelde WOZ-waarde per gemeente. In onderstaande tabel is een nadere detaillering gegeven, afgezet tegen het percentage groen.

	Gemiddelde WOZ-Waarde in EUR					Landschapsbenutting				
	STAD	Buitengebied	Dorp	Industrie	Gemiddeld	Bebouwd	Bos en natuur	Recreatie	Landbouw	Overig
Almelo	92	172	159	162	94	39%	7%	6%	40%	9%
Borne	0	185	133	0	138	11%	7%	2%	75%	6%
Dalfsen	0	194	151	0	162	3%	10%	1%	86%	0%
Deventer	99	198	182	90	109	13%	12%	3%	67%	5%
Dinkelland	0	178	157	178	166	3%	12%	1%	84%	0%
Enschede	89	168	98	148	94	20%	16%	5%	52%	7%
Haaksbergen	0	208	128	149	140	5%	20%	1%	71%	3%
Hardenberg	0	170	118	169	128	4%	8%	1%	83%	4%
Hellendoorn	0	158	138	0	140	5%	31%	1%	60%	3%
Hengelo (O)	103	224	107	137	107	30%	16%	5%	47%	3%
Hof van Twente	0	185	139	134	148	4%	17%	2%	75%	3%
Kampen	0	191	109	136	112	6%	4%	1%	86%	2%
Losser	0	222	123	151	138	5%	18%	1%	73%	3%
Oldenzaal	0	0	121	193	121	35%	3%	10%	19%	33%
Olst-Wijhe	0	216	134	0	150	3%	8%	1%	85%	3%
Ommen	0	185	139	173	154	2%	29%	3%	64%	3%
Raalte	0	168	141	145	150	5%	8%	1%	83%	3%
Rijssen-Holten	0	179	131	153	136	8%	25%	2%	58%	7%
Staphorst	0	171	150	192	155	2%	12%	1%	82%	3%
Steenwijkerland	0	161	116	127	121	3%	26%	1%	68%	1%
Tubbergen	0	175	145	0	155	2%	8%	1%	87%	2%
Twenterand	0	155	120	136	124	9%	11%	1%	79%	0%
Wierden	0	220	133	0	149	5%	11%	2%	80%	2%
Zwartewaterland	0	139	117	136	118	7%	4%	1%	83%	6%
Zwolle	117	0	0	142	117	19%	4%	4%	49%	25%
Gemiddeld	100	180	128	149	121	10%	13%	2%	69%	5%

A.3 CO2 opslag

De waarde van de CO2 opslag is bepaald door de zuiverende werking van natuur en landschap te waarderen. Hiervoor is gebruik gemaakt van de gemeentelijke landschapsbenutting²⁹. Bij de berekeningen is uitgegaan van de volgende veronderstellingen:

De opname van CO2 door bomen is van een groot aantal factoren afhankelijk, zoals leeftijd van het bos, type bomen, type grond et. cetera. Bij de berekening van de CO2-opslag van Overijssel gaan wij voorzichtigheidshalve uit van een lage opname (vanwege de leeftijd van de bomen en type bomen). Een lage CO2-opslag komt overeen met ongeveer 2 ton CO2 per hectare per jaar. De gehanteerde waarde per ton CO2 opslag bedraagt EUR 9 per ton³⁰. In onderstaande tabel is een nadere detaillering van de berekening opgenomen:

	Bos en natuur				Bos en natuur		
	in ha	in ton (2 ton)	in EUR (2 ton)		in ha	in ton (2 ton)	in EUR (2 ton)
Almelo	255	510	4.590	Olst	936	1.872	16.848
Borne	292	584	5.256	Ommen	5.155	10.310	92.790
Dalfsen	1.634	3.268	29.412	Raalte	1.415	2.830	25.470
Deventer	1.604	3.208	28.872	Rijssen-Holten	2.318	4.636	41.724
Dinkelland	2.113	4.226	38.034	Staphorst	1.638	3.276	29.484
Enschede	2.237	4.474	40.266	Steenwijkerland	7.709	15.418	138.762
Haaksbergen	2.148	4.296	38.664	Tubbergen	1.188	2.376	21.384
Hardenberg	2.387	4.774	42.966	Twenterand	1.203	2.406	21.654
Hellendoorn	4.207	8.414	75.726	Wierden	1.038	2.076	18.684
Hengelo (O)	953	1.906	17.154	Zwartewaterland	320	640	5.760
Hof van Twente	3.551	7.102	63.918	Zwolle	425	850	7.650
Kampen	606	1.212	10.908				
Losser	1.812	3.624	32.616	Totaal	47.214	94.428	849.852
Oldenzaal	70	140	1.260				

²⁹ CBS-Statline, 31 december 2001

³⁰ www.emissierechten.nl, april 2005

A.4 Vermeden kosten waterwinning

Voor het berekenen van de vermeden kosten van de drinkwaterleidingbedrijven in Overijssel is gebruik gemaakt van de volgende formule:

$$\frac{W \times G \times (KGA - KGN)}{N}$$

$$BWN = \frac{W \times G \times (KGA - KGN)}{N} \quad (1)$$

met:

BWN = economische waarde van de waterzuiverende functie van natuur (EUR per ha)

W = waterwinningen nabij natuurgebieden (%)

G = gebruikte hoeveelheid grondwater door waterleidingbedrijven (m³)

KGA = gemiddelde zuiveringskosten grondwater onder alternatieve landgebruiksvorm (EUR per m³)

KGN = gemiddelde zuiveringskosten grondwater onder landgebruiksvorm natuur (EUR per m³)

N = oppervlakte natuur (ha)

Oppervlakte natuur (N)

De oppervlakte natuur bedraagt 7.694 ha.

Waterwinningen nabij natuurgebieden (W)

Uit eerder onderzoek is gebleken dat voor provincies met relatief veel natuur (waaronder de provincie Overijssel) gebruik gemaakt van 75 procent als waarde voor waterwinning nabij natuurgebieden. $\Rightarrow W = 75$ procent. Daarnaast is de landbouw verantwoordelijk voor een zuiverende werking. Hiervoor wordt een percentage van 50 procent gehanteerd.

Gebruikte hoeveelheid grondwater door waterleidingbedrijven (G)

Voor het invullen van deze variabele is gebruik gemaakt van de gegevens van het CBS. Uit deze CBS-gegevens volgt dat de provincie Overijssel 75,85 miljoen m³ (2003) grondwater heeft gebruikt. $\Rightarrow G = 75,85$ miljoen m³

Gemiddelde zuiveringskosten grondwater onder alternatieve landgebruiksvorm (KGA)

Voor de invulling van de gemiddelde zuiveringskosten van grondwater onder een andere landgebruiksvorm dan natuur, is als variabele gerekend met de helft van het tarief wat geldt in de zeven provincies waar de minste oppervlakte natuur is³¹. Het gemiddelde van deze 7 waarden wordt genomen als de gemiddelde zuiveringskosten van grondwater onder alternatieve landgebruiksvorm; zie ook Mulder et al (1998) voor een onderbouwing van deze aanpak. \Rightarrow **KGA = EUR 0,674 / m³**

Gemiddelde zuiveringskosten grondwater onder natuur als landgebruiksvorm (KGN)

Voor de invulling van de gemiddelde zuiveringskosten van grondwater onder natuur als landgebruiksvorm, is als variabele gerekend met de helft van het tarief wat geldt in de vijf provincies waar de meeste oppervlakte natuur is³². Het gemiddelde van deze 5 waarden wordt genomen als de gemiddelde zuiveringskosten van grondwater onder natuur als landgebruiksvorm; zie ook Mulder et al (1998) voor een onderbouwing van deze aanpak. \Rightarrow **KGN = EUR 0,534 / m³**

Formule	Bos en natuur	Landbouwgrond	Gewogen gemiddelde	
	Oppervlakte	47.214 ha	243.625 ha	290.839 ha
	EUR per ha	168,68 ha	21,79 ha	45,64 ha
	Vermeden zuiveringskosten per m3	0,105 per m3	0,070 per m3	0,175 per m3
W x G x (KGA -/- KGN)				
N	Vermeden kosten totaal	7.964.250 EUR	5.309.500 EUR	13.273.750 EUR

³¹ Ongeveer de helft van het tarief bestaat uit zuiveringskosten; de overige helft betreft kosten van het distribueren van water, het bergen van water, etc.

³² Ongeveer de helft van het tarief bestaat uit zuiveringskosten; de overige helft betreft kosten van het distribueren van water, het bergen van water, etc.

A.5 Sectoren en functie

BIK-Code	Hoofdactiviteit omschrijving (BIK)	Sectie KVK	Plattelands-economie	Economie van natuur en landschap	Productiefunctie (levering van.....)							Regulatiefunctie		Informatiefunctie	Recuperatiefunctie		
					Water	Natuurlijk	Wind	Delfstoffen	landbouw	Veeteelt	bosbouw	Agrarisch	Waterzuivering/Waterberging		CO2-opslag	Educatie	Recreatie
LEI/CBS	Akkerbouwbedrijven (inclusief verbrede landbouw)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X					X									X
011102	Griend- en rietbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	X													
LEI/CBS	Tuinbouw- en blijvende teeltbedrijven	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X						X	X							X
LEI/CBS	Graasdierbedrijven(rund, schaap, geit, paard)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X						X	X							X
LEI/CBS	Hokdierbedrijven(Varkens, pluimvee)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X						X	X							X
LEI/CBS	Gewassencombinaties	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X					X	X	X							X
LEI/CBS	Veeteeltcombinaties	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X					X	X	X							X
LEI/CBS	Gewassen-/veeteeltcomb.	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X					X	X	X							X
LEI/CBS	Hoveniersbedrijven	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X					X		X							
LEI/CBS	Dienstverlening voor de akker- en tuinbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X														X
	Dienstverlening voor het fokken en houden van dieren																
0142	(geen veterinaire diensten)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X						X								
0150	Jacht	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	X													X
LEI/CBS	Bosbouw en dienstverlening voor de bosbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	X						X							
05012	Binnervisserij	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	X													
050201	Kweken van oesters en mosselen	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X														X
050202	Kweken van vissen (geen siervissen)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X														X
1030	Turfwinning	Winning van Delfstoffen	X	X				X									
	Aardolie- en aardgaswinning en dienstverlening voor de aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X														
1100	Aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X					X									
1110	Aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X					X									
1120	Dienstverlening voor de aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X					X									
1400	Winning van zand, grind, klei, zout e.d	Winning van Delfstoffen	X					X									
1421	Zand- en grindwinning	Winning van Delfstoffen	X					X									
1440	Zoutwinning	Winning van Delfstoffen	X					X									
1450	Overige delfstoffenwinning	Winning van Delfstoffen	X					X									
40002	Productie van electriciteit door windenergie	Winning van water en windenergie	X	X				X									
4100	Winning en distributie van water	Winning van water en windenergie	X	X				X									
511102	Handelsbemiddeling in levend vee en wilde dieren	Detailhandel	X														
51212	Groothandel in zaden, pootgoed en peulvruchten	Detailhandel	X														
51213	Groothandel in hooi, stro en ruwvoerders	Detailhandel	X														
51214	Groothandel in meng- en krachtvoerders	Detailhandel	X														
	Groothandel in akkerbouwproducten en veevoeder algemeen assortiment	Detailhandel	X														
51217		Detailhandel	X														

Geen relatie met ondernemingen/instellingen.

BIK-Code	Hoofdactiviteit omschrijving (BIK)	Sectie KVK	Plattelands-economie	Economie van natuur en landschap	Productiefunctie (levering van.....)								Regulatiefunctie		Informatie-functie	Recuperatie-functie		
					Water	Natuurlijk	Wind	Delifstoffen	landbouw	Veeteelt	bosbouw	Agrarisch	Visserij	overig	Waterzuivering	Waterberging	CO2-opslag	Educatie
512185	Groothandel in akkerbouwproducten n.e.g	Detailhandel	X															
5122	Groothandel in bloemen en planten	Detailhandel	X					X										
51231	Groothandel in levend vee	Detailhandel	X						X									
51311	Groothandel in groenten en fruit	Detailhandel	X					X										
51321	Groothandel in pluimvee, wild en gevogelte (geen levende dieren)	Detailhandel	X							X								
51322	Groothandel in vlees en vleeswaren	Detailhandel	X							X								
51331	Groothandel in zuivelproducten, spijsoïen en -vetten	Detailhandel	X					X										
51332	Groothandel in eieren	Detailhandel	X							X								
51382	Groothandel in vis, schaal- en weekdieren	Detailhandel	X								X							
51472	Groothandel in watersportartikelen	Detailhandel	X	X														X
51473	Groothandel in kampeerartikelen	Detailhandel	X	X														X
521105	Kampwinkels	Detailhandel	X	X														X
524861	Winkels in watersportartikelen (geen hengelsportartikelen en boten)	Detailhandel	X	X														X
524862	Detailhandel in boten	Detailhandel	X	X														X
524871	Winkels in sport- en kampeerartikelen algemeen assortiment	Detailhandel	X	X														X
52488	Winkels in kampeerartikelen	Detailhandel	X	X														X
524994	Winkels in souvenirs	Detailhandel	X	X														X
5510	Hotels	Horeca	X	X														X
55101	Hotel-restaurants	Horeca	X	X														X
551021	Hotels (geen hotel-restaurants)	Horeca	X	X														X
551022	Pensions	Horeca	X	X														X
551023	Conferentie-oorden	Horeca	X	X														X
5521	Jeugdherbergen, kamphuizen e.d	Horeca	X	X														X
5522	Kampeerterrinen	Horeca	X	X														X
5523	Vakantiehuisjes, -bungalowparken en overige voorzieningen voor recreatief verblijf	Horeca	X	X														X
553011	Nederlandse restaurants	Horeca	X	X														X
553023	Lunchrooms	Horeca	X	X														X
553027	Crêperies, pannenkoekenhuizen, poffertjeszaken	Horeca	X	X														X
553028	Overige kleine eetwaren verstrekkende bedrijven	Horeca	X	X														X
554004	Tearooms	Horeca	X	X														X
554006	Seizoen-horecabedrijven (drankenverstrekkend)	Horeca	X	X														X
	Geen relatie met ondernemingen/instellingen.																	

BIK-Code	Hoofdactiviteit omschrijving (BIK)	Sectie KVK	Plattelands-economie Economie van natuur en landschap		Productiefunctie (levering van.....)							Regulatiefunctie Waterzuivering/Waterberging	Informatie- functie CO2-opslag	Educatie	Recuperatie-functie	
					Natuurlijk			Agrarisch		Recreatie	Volksgezondheid/Welzijn					
					Water	Wind	Delfstoffen landbouw	Veeleelt bosbouw	Visserij overig							
63303	Informatieverstrekking op het gebied van toerisme en dienstverlening voor het personenvervoer n.e.g	Vervoer, opslag en Communicatie	X	X									X		X	
712104	Verhuur van kampeerwagens	Verhuur	X	X											X	
7122	Verhuur van schepen	Verhuur	X	X					X							
7131	Verhuur van landbouw- en bosbouwmachines en -werktuigen	Verhuur	X	X												
71402	Verhuur van sport- en recreatie-artikelen	Verhuur	X	X					X						X	
85153	Privé-klinieken en zelfstandige behandelcentra zonder overnachting	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
85154	Gezondheidscentra	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
85311	Verpleeghuizen	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
85312	Huizen voor gehandicapten (geen verpleeghuizen)	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
85313	Verzorgingshuizen	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
85314	Jeugdzorg waarbij huisvesting wordt geboden	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
85315	Maatschappelijke opvang voor volwassenen waarbij huisvesting wordt geboden (geen azielzoekerscentra)	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
85316	Internaten, herstellingsorden en asielzoekerscentra	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
85321	Dagverblijven voor gehandicapten	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X												X
92332	Recreatiecentra	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
92521	Kunstgalerieën en -expositieruimten	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X								X			X	
92522	Musea	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X								X			X	
925311	Dierentuinen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X								X			X	
925312	Plantentuinen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X								X			X	
925313	Kinderboerderijen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X								X			X	
925314	School- en kindertuinen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X								X			X	
92532	Beheer van natuurgebieden	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X								X			X	
926251	Paardensportverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926252	Maneges	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926261	Wielrenverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926262	Fietsverenigingen (toerfietsen)	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926297	Golfverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926412	Onderwatersportverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926421	Roeiverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926422	Zeilverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926423	Kanoverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926424	Waterskiverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
926425	Overige watersportverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
92643	Zeil- en surfscholen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
92644	Jachthavens	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
92723	Hengelsport	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X											X	
	Geen relatie met ondernemingen/instellingen.															

A.6 Sectorindeling en bronnen

BIK-Code	Hoofdactiviteit omschrijving (BIK)	Sectie KVK	Plattelands-economie Economie van natuur en landschap	Omzet		Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid			
				Bron	(Gemiddelde) Omzet per medewerker in EUR	Toelichting	Bron	(Gemiddelde) Toegevoegde waarde per medewerker in EUR	Toelichting	Bron	
LEI/CBS	Akkerbouwbedrijven (inclusief verbrede landbouw)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	CBS, LEI 2004 tabel 83-a	88.914	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	40.421	Sector gemiddelde	45,5%	CBS-Statline, 2003/LEI
011102	Griend- en rietbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	16.452	10% opbrengst delfstoffen/aantal med	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	13.348	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
LEI/CBS	Tuinbouw- en blijvende teeltbedrijven	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	CBS, LEI 2004 tabel 83-d,f,i.	113.538	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	51.615	Sector gemiddelde	45,5%	CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Graasdierbedrijven(rund, schaap, geit, paard)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	CBS, LEI 2004 tabel 83-n	84.439	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	38.387	Sector gemiddelde	45,5%	CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Hokdierbedrijven(Varkens, pluimvee)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004 tabel 83-o,p,q,r,s	313.599	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	142.565	Sector gemiddelde	45,5%	CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Gewassencombinaties	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004 Akkerbouw+tuinbouw	472.815	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	214.946	Sector gemiddelde	45,5%	CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Veeteeltcombinaties	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004 Graas+hok	214.482	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	97.505	Sector gemiddelde	45,5%	CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Gewassen-/veeteeltcomb.	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004 Graas+hok	327.628	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	148.943	Sector gemiddelde	45,5%	CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Hoveniersbedrijven	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004, 85-b	92.371	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	41.037	Sector gemiddelde	44,4%	CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Dienstverlening voor de akker- en tuinbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004, 85-b	77.364	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	37.209	Sector gemiddelde	48,1%	CBS-Statline, 2003/LEI
	Dienstverlening voor het fokken en houden van dieren (geen veterinaire diensten)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	104.922	Sector gemiddelde	47,6%	CBS-Statline, 2003/LEI
0142	Jacht	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	104.922	Sector gemiddelde	47,6%	Kamer van Koophandel 2003-2003
0150	Bosbouw en dienstverlening voor de bosbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004, 85-b (gemiddelde 50 procent	42.242	50 procent dienstverlening akkerbouw	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	20.099	Sector gemiddelde	47,6%	Kamer van Koophandel 2003-2003
05012	Binnenvisserij	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	104.922	Sector gemiddelde	47,6%	Kamer van Koophandel 2003-2003
050201	Kweken van oesters en mosselen	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2002	104.922	Sector gemiddelde	47,6%	Kamer van Koophandel 2003-2003
050202	Kweken van vissen (geen siervissen)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2003	104.922	Sector gemiddelde	47,6%	Kamer van Koophandel 2003-2003
1030	Turfwinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	16.452	10% opbrengst delfstoffen/aantal med	EIM-BLISS Resultatenrekening 2004	13.348	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
1100	Aardolie- en aardgaswinning en dienstverlening voor de aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
1110	Aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
1120	Dienstverlening voor de aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
1400	Winning van zand, grind, klei, zout e.d	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
1421	Zand- en grindwinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
1440	Zoutwinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
1450	Overige delfstoffenwinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1%	Kamer van Koophandel 2003-2003
40002	Productie van elektriciteit door windenergie	Winning van water en windenergie	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	641.981	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2002	207.028	Sector gemiddelde	32,2%	Kamer van Koophandel 2003-2003
4100	Winning en distributie van water	Winning van water en windenergie	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	641.981	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2003	207.028	Sector gemiddelde	32,2%	Kamer van Koophandel 2003-2003
511102	Handelsbemiddeling in leverend vee en wilde dieren	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2004	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51212	Groothandel in zaden, potgoed en peulvruchten	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2005	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51213	Groothandel in hooi, stro en ruwvoerders	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2006	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51214	Groothandel in meng- en krachtvoerders	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2007	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51214	Groothandel in meng- en krachtvoerders	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2007	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51217	Groothandel in akkerbouwproducten en veevoeder algemeen assortiment	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2008	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003

BIK-Code	Hoofdtype omschrijving (BIK)	Sectie KVK	Platelandseconomie Economie van natuur en landschap	Omzet		Toegevoegde waarde		Werkgelegenheid		
				Bron	(Gemiddelde) Omzet per medewerker in EUR	Toelichting	Bron	(Gemiddelde) Toegevoegde waarde per medewerker in EUR	Toelichting	Bron
LEI/CBS	Akkerbouwbedrijven (inclusief verbrede landbouw)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	CBS, LEI 2004 tabel 83-a	88.914	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	40.421	Sector gemiddelde	45,5% CBS-Statline, 2003/LEI
011102	Griend- en rietbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	16.452	10% opbrengst delfstoffen/aantal med	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	13.348	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
LEI/CBS	Tuinbouw- en blijvende teeltbedrijven	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	CBS, LEI 2004 tabel 83-d,f,i	113.538	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	51.615	Sector gemiddelde	45,5% CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Graasdiervedrijven(rund, schaa, geit, paard)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	CBS, LEI 2004 tabel 83-n	84.439	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	38.387	Sector gemiddelde	45,5% CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Hokdiervedrijven(Varkens, pluimvee)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004 tabel 83-o,p,q,r,s	313.599	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	142.565	Sector gemiddelde	45,5% CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Gewassencombinaties	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004 Akkerbouw+tuinbouw	472.815	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	214.946	Sector gemiddelde	45,5% CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Veeteeltcombinaties	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004 Graas+hok	214.482	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	97.505	Sector gemiddelde	45,5% CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Gewassen-/veeteeltcomb.	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004 Graas+hok	327.628	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	148.943	Sector gemiddelde	45,5% CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Hoveniersbedrijven	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004, 85-b	92.371	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	41.037	Sector gemiddelde	44,4% CBS-Statline, 2003/LEI
LEI/CBS	Dienstverlening voor de akker- en tuinbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	LEI 2004, 85-b	77.364	Sector gemiddelde	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	37.209	Sector gemiddelde	48,1% CBS-Statline, 2003/LEI
	Dienstverlening voor het fokken en houden van dieren (geen veterinaire diensten)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	104.922	Sector gemiddelde	47,6% CBS-Statline, 2003/LEI
0142	Jacht	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	104.922	Sector gemiddelde	47,6% Kamer van Koophandel 2003-2003
0150	Bosbouw en dienstverlening voor de bosbouw	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	X LEI 2004, 85-b (gemiddelde 50 procer	42.242	50 procent dienstverlening akkerbouw	CBS, LEI 2004 tabel 81-a	20.099	Sector gemiddelde	47,6% Kamer van Koophandel 2003-2003
LEI/CBS	Binnenvisserij	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	104.922	Sector gemiddelde	47,6% Kamer van Koophandel 2003-2003
05012	Kweken van oesters en mosselen	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2002	104.922	Sector gemiddelde	47,6% Kamer van Koophandel 2003-2003
050201	Kweken van vissen (geen siervissen)	Landbouw, Jacht en Bosbouw/Visserij	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	220.515	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2003	104.922	Sector gemiddelde	47,6% Kamer van Koophandel 2003-2003
050202	Turfwinning	Winning van Delfstoffen	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	16.452	10% opbrengst delfstoffen/aantal med	EIM-BLISS Resultatenrekening 2004	13.348	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
1030	Aardolie- en aardgaswinning en dienstverlening voor de aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
1100	Aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
1110	Dienstverlening voor de aardolie- en aardgaswinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
1400	Winning van zand, grind, klei, zout e.d	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
1421	Zand- en grindwinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
1440	Zoutwinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
1450	Overige delfstoffenwinning	Winning van Delfstoffen	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.645.227	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	1.334.773	Sector gemiddelde	81,1% Kamer van Koophandel 2003-2003
40002	Productie van electriciteit door windenergie	Winning van water en windenergie	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	641.981	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2002	207.028	Sector gemiddelde	32,2% Kamer van Koophandel 2003-2003
4100	Winning en distributie van water	Winning van water en windenergie	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	641.981	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2003	207.028	Sector gemiddelde	32,2% Kamer van Koophandel 2003-2003
511102	Handelsbemiddeling in levend vee en wilde dieren	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2004	54.277	Sector gemiddelde	12,4% Kamer van Koophandel 2003-2003
51212	Groothandel in zaden, pootgoed en peulvruchten	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2005	54.277	Sector gemiddelde	12,4% Kamer van Koophandel 2003-2003
51213	Groothandel in hooi, stro en ruwvoerders	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2006	54.277	Sector gemiddelde	12,4% Kamer van Koophandel 2003-2003
51214	Groothandel in meng- en krachtvoerders	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2007	54.277	Sector gemiddelde	12,4% Kamer van Koophandel 2003-2003
51217	Groothandel in akkerbouwproducten en veevoeder algemeen assortiment	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2008	54.277	Sector gemiddelde	12,4% Kamer van Koophandel 2003-2003

BIK-Code	Hoofactiviteit omschrijving (BIK)	Sectie KVK	Plattelands-economie Economie van natuur en landenschap	Bron	Omzet (Gemiddelde) Omzet per medewerker in EUR	Toelichting	Toegevoegde waarde			Werkgelegenheid	
							Bron	(Gemiddelde) Toegevoegde waarde per medewerker in EUR	Toelichting	Bron	
512185	Groothandel in akkerbouwproducten n.e.g	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2009	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51222	Groothandel in bloemen en planten	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2010	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51231	Groothandel in levend vee	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2011	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51311	Groothandel in groenten en fruit	Detailhandel	X	Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	722.400	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2012	89.431	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
	Groothandel in pluimvee, wild en gevogelte (geen levende dieren)	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2013	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51321	Groothandel in vlees en vleeswaren	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2014	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51331	Groothandel in zuivelproducten, spijsoïlen en -vetten	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2015	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51332	Groothandel in eieren	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2016	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51382	Groothandel in vis, schaal- en weekdieren	Detailhandel	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	438.436	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2017	54.277	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51472	Groothandel in watersportartikelen	Detailhandel	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	322.700	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2018	39.949	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
51473	Groothandel in kampeerartikelen	Detailhandel	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	322.700	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2019	39.949	Sector gemiddelde	12,4%	Kamer van Koophandel 2003-2003
521105	Kampwinkels	Detailhandel	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	124.849	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2020	26.259	Sector gemiddelde	21,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
	Winkels in watersportartikelen (geen hengelsportartikelen en boten)	Detailhandel	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	124.849	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2021	26.259	Sector gemiddelde	21,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
524861	Detailhandel in boten	Detailhandel	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	124.849	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2022	26.259	Sector gemiddelde	21,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
524862	Winkels in sport- en kampeerartikelen algemeen assortiment	Detailhandel	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	124.849	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2023	26.259	Sector gemiddelde	21,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
524871	Winkels in kampeerartikelen	Detailhandel	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	124.849	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2024	26.259	Sector gemiddelde	21,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
524994	Winkels in souvenirs	Detailhandel	X	X EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	124.849	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	26.259	Sector gemiddelde	21,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
5510	Hotels	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	73.150	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	33.484	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
55101	Hotel-restaurants	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	73.150	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	33.484	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
551021	Hotels (geen hotel-restaurants)	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	73.150	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	33.484	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
551022	Pensions	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	73.150	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	33.484	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
551023	Conferentie-oorden	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	73.150	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	33.484	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
5521	Jeugdherbergen, kamphuizen e.d	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	91.700	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	41.975	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
5522	Kampeerterreinen	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	91.700	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	41.975	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
5523	Vakantiehuisjes, -bungalowparken en overige voorzieningen voor recreatief verblijf	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	91.700	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	41.975	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
553011	Nederlandse restaurants	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	60.350	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	27.625	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
553023	Lunchrooms	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	59.850	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	27.396	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
553027	Crêperies, pannenkoekenhuizen, pofferijszaken	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	59.850	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	27.396	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
553028	Overige kleine eetwaren verstrekende bedrijven	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	59.850	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	27.396	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
554004	Tearooms	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	59.850	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	27.396	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003
554006	Seizoen-horecabedrijven (drankenverstrekking)	Horeca	X	X Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	59.850	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	27.396	Sector gemiddelde	45,8%	Kamer van Koophandel 2003-2003

BIK-Code	Hoofactiviteit omschrijving (BIK)	Sectie KVK	Plattelands-economie		Bron	Omzet		Toegevoegde waarde			Werkgelegenheid	
			Economie van natuur en landschap			(Gemiddelde) Omzet per medewerker in EUR	Toelichting	Bron	(Gemiddelde) Toegevoegde waarde per medewerker in EUR	Toelichting	Bron	
63303	Informatieverstrekking op het gebied van toerisme en dienstverlening voor het personenvervoer n.e.g	Vervoer, opslag en Communicatie	X	X		n.v.t.		EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	n.v.t.	n/a		Kamer van Koophandel 2003-2003
712104	Verhuur van kampeerwagens	Verhuur	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	109.904	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	55.158	Sector gemiddelde	50,2%	Kamer van Koophandel 2003-2003
7122	Verhuur van schepen	Verhuur	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	109.904	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	55.158	Sector gemiddelde	50,2%	Kamer van Koophandel 2003-2003
	Verhuur van landbouw- en bosbouwmachines en -werktuigen	Verhuur	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	109.904	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	55.158	Sector gemiddelde	50,2%	Kamer van Koophandel 2003-2003
71402	Verhuur van sport- en recreatie-artikelen	Verhuur	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	109.904	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	55.158	Sector gemiddelde	50,2%	Kamer van Koophandel 2003-2003
	Privé-klinieken en zelfstandige behandelcentra zonder overnachting	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
85153	Gezondheidscentra	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
85154	Verpleeghuizen	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
85311	Huizen voor gehandicapten (geen verpleeghuizen)	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
85312	Verzorgingshuizen	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
85313	Jeugdzorg waarbij huisvesting wordt geboden	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
85314	Maatschappelijke opvang voor volwassenen waarbij huisvesting wordt geboden (geen azielzoekerscentra)	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
85315	Internaten, herstellingsoorden en asielzoekerscentra	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
85321	Dagverblijven voor gehandicapten	Gezondheids- en welzijnszorg	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	42.741	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	31.907	Sector gemiddelde	74,7%	Kamer van Koophandel 2003-2003
92332	Recreatiecentra	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	113.063	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	58.789	Sector gemiddelde	52,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
92521	Kunstgaleries en -expositieruimten	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	113.063	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	58.789	Sector gemiddelde	52,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
92522	Musea	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	113.063	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	58.789	Sector gemiddelde	52,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
925311	Dierentuinen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	113.063	Sector gemiddelde	EIM-BLISS Resultatenrekening 2025	58.789	Sector gemiddelde	52,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
925312	Plantentuinen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
925313	Kinderboerderijen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
925314	School- en kindertuinen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
92532	Beheer van natuurgebieden	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926251	Paardensportverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926252	Maneges	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X	Rabobank Cijfers en Trends 2003/200	68.759	Sector gemiddelde		34.083	Sector gemiddelde	49,6%	Kamer van Koophandel 2003-2003
926261	Wielrenverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926262	Fietsverenigingen (toerfietsen)	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926297	Golfverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926412	Onderwatersportverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926421	Roeiverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926422	Zeilverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926423	Kanoverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926424	Waterskiverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
926425	Overige watersportverenigingen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003
92643	Zeil- en surfscholen	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	113.063	Sector gemiddelde		58.789	Sector gemiddelde	52,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
92644	Jachthavens	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X	EIM-BLISS Resultatenrekening 2001	113.063	Sector gemiddelde		58.789	Sector gemiddelde	52,0%	Kamer van Koophandel 2003-2003
92723	Hengelsport	Milieudienstverlening, cultuur, recreatie	X	X		n.v.t.	Geen omzetgegevens bekend	n/a	n.v.t.			Kamer van Koophandel 2003-2003

A.7 Economie van natuur en landschap: detail

Natuur en landschap Omzet <i>(in EUR duizend)</i>	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnszorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
Almelo	383,8	0,0	0,0	394,3	412,7	364,4	0,0	870,0	2.425,1
Borne	0,0	42,8	6.716,8	169,2	1.694,5	0,0	0,0	0,0	8.623,3
Dalfsen	0,0	42,8	11.333,2	1.454,6	12.196,2	182,2	0,0	0,0	25.209,0
Deventer	365,5	2.308,1	8.288,4	1.101,0	1.184,4	182,2	0,0	0,0	13.429,6
Dinkelland	30,5	171,0	23.233,6	962,2	2.830,4	364,4	0,0	0,0	27.592,0
Enschede	898,6	85,6	6.253,3	1.656,2	3.047,2	1.093,3	0,0	1.740,0	14.774,1
Haaksbergen	64,5	299,2	12.003,4	681,1	1.451,0	182,2	0,0	0,0	14.681,4
Hardenberg	106,6	0,0	17.665,3	1.302,6	934,0	364,4	0,0	0,0	20.372,9
Hellendoorn	364,3	85,5	12.654,0	703,0	8.799,8	0,0	0,0	0,0	22.606,7
Hengelo (O)	551,2	1.496,0	1.458,5	335,0	501,4	911,1	0,0	0,0	5.253,2
Hof van Twente	106,6	0,0	14.946,4	878,1	7.064,9	364,4	0,0	0,0	23.360,3
Kampen	45,7	42,8	1.908,9	341,6	703,4	728,7	0,0	0,0	3.771,1
Losser	0,0	42,8	17.597,0	573,4	565,8	182,2	0,0	0,0	18.961,1
Oldenzaal	15,2	0,0	4.687,4	37,6	820,8	0,0	0,0	0,0	5.561,0
Olst-Wijhe	0,0	0,0	1.685,4	499,8	6.340,9	0,0	0,0	0,0	8.526,2
Ommen	199,8	0,0	23.333,7	1.246,4	1.208,9	1.821,8	0,0	0,0	27.810,6
Raalte	0,0	42,7	13.394,3	1.033,6	2.704,1	0,0	0,0	0,0	17.174,7
Rijssen	400,2	42,8	17.107,6	378,7	2.703,9	2.550,7	0,0	0,0	23.184,0
Staphorst	45,7	85,5	6.984,4	177,1	3.170,4	0,0	0,0	0,0	10.463,1
Steenwijkerland	467,8	299,2	24.097,2	2.540,0	9.599,2	9.208,9	0,0	0,0	46.212,3
Tubbergen	0,0	42,7	26.817,6	689,2	1.798,8	0,0	0,0	0,0	29.348,3
Twenterand	76,1	1.966,1	4.961,6	429,2	1.985,4	0,0	95,6	0,0	9.514,0
Wierden	15,2	0,0	4.329,0	495,1	2.040,4	364,4	0,0	0,0	7.244,0
Zwartewaterland	106,6	42,8	4.056,3	3.131,1	703,5	1.822,0	0,0	0,0	9.862,2
Zwolle	792,0	0,0	0,0	677,9	412,6	4.295,3	0,0	125.986,1	132.163,8
Totaal	5.036,1	7.138,3	265.513,4	21.887,7	74.874,4	24.982,2	95,6	128.596,1	528.123,9

Natuur en landschap Toegevoegde waarde <i>(in EUR duizend)</i>	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnzorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
Almelo	70,9	0,0	0,0	25,6	204,6	110,3	0,0	207,0	618,4
Borne	0,0	31,9	3.074,6	76,9	842,7	0,0	0,0	0,0	4.026,1
Dalfsen	0,0	31,9	5.187,7	377,9	6.328,3	55,2	0,0	0,0	11.980,9
Deventer	63,0	1.723,0	3.793,9	270,1	600,8	55,2	0,0	0,0	6.506,0
Dinkelland	5,3	127,6	10.635,0	437,4	1.425,0	110,3	0,0	0,0	12.740,5
Enschede	154,9	63,9	2.862,4	349,6	1.554,4	331,0	0,0	414,1	5.730,3
Haaksbergen	8,0	223,3	5.494,4	252,0	749,5	55,2	0,0	0,0	6.782,4
Hardenberg	18,4	0,0	8.086,1	543,9	474,0	110,3	0,0	0,0	9.232,7
Hellendoorn	76,2	63,8	5.792,2	185,2	4.570,6	0,0	0,0	0,0	10.688,0
Hengelo (O)	105,0	1.116,8	667,6	133,1	254,0	275,8	0,0	0,0	2.552,4
Hof van Twente	18,4	0,0	6.841,6	360,8	3.620,1	110,3	0,0	0,0	10.951,1
Kampen	7,9	31,9	873,8	155,3	362,4	220,6	0,0	0,0	1.651,9
Losser	0,0	31,9	8.054,8	222,2	294,2	55,2	0,0	0,0	8.658,4
Oldenzaal	2,6	0,0	2.145,6	17,1	415,1	0,0	0,0	0,0	2.580,4
Olst-Wijhe	0,0	0,0	771,5	208,0	3.280,4	0,0	0,0	0,0	4.259,9
Ommen	32,9	0,0	10.680,8	259,4	610,2	551,6	0,0	0,0	12.134,8
Raalte	0,0	31,9	6.131,1	397,7	1.384,3	0,0	0,0	0,0	7.945,0
Rijssen	77,6	31,9	7.830,8	119,2	1.384,2	772,3	0,0	0,0	10.216,2
Staphorst	7,9	63,8	3.197,1	80,5	1.640,1	0,0	0,0	0,0	4.989,4
Steenwijkerland	71,2	223,3	11.030,3	1.423,2	4.931,2	3.309,5	0,0	0,0	20.988,7
Tubbergen	0,0	31,9	12.275,5	313,3	913,6	0,0	0,0	0,0	13.534,3
Twenterand	13,1	1.467,7	2.258,9	137,5	1.000,6	0,0	80,1	0,0	4.957,9
Wierden	2,6	0,0	1.981,6	167,4	1.052,6	110,3	0,0	0,0	3.314,5
Zwartewaterland	18,4	31,9	1.856,7	1.508,6	362,4	551,6	0,0	0,0	4.329,7
Zwolle	136,6	0,0	0,0	362,8	204,5	2.151,2	0,0	39.956,4	42.811,4
Totaal	890,9	5.328,9	121.523,8	8.384,7	38.459,8	8.935,9	80,1	40.577,5	224.181,6

Natuur en landschap Werkgelegenheid <i>(absoluut)</i>	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnszorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
Almelo	3	0	0	9	30	2	0	1	44
Borne	0	1	102	2	27	0	0	0	132
Dalfsen	0	1	158	23	127	1	0	0	311
Deventer	2	54	119	19	81	1	0	0	277
Dinkelland	0	4	341	13	56	2	0	0	416
Enschede	6	2	92	32	91	6	0	2	231
Haaksbergen	0	7	178	10	20	1	0	0	216
Hardenberg	1	0	227	14	36	2	0	0	280
Hellendoorn	3	2	179	12	96	0	0	0	292
Hengelo (O)	4	35	21	5	36	5	0	0	106
Hof van Twente	1	0	213	11	111	2	0	0	338
Kampen	0	1	24	6	24	4	0	0	59
Losser	0	1	250	9	9	1	0	0	270
Oldenzaal	0	0	64	0	25	0	0	0	90
Olst-Wijhe	0	0	23	7	68	0	0	0	98
Ommen	1	0	290	23	36	10	0	0	360
Raalte	0	1	200	24	51	0	0	0	276
Rijssen	3	1	222	4	82	14	0	0	327
Staphorst	0	2	98	4	38	0	0	0	142
Steenwijkerland	2	7	326	66	151	60	0	0	612
Tubbergen	0	1	386	9	32	0	0	0	429
Twenterand	1	46	75	6	35	0	6	0	169
Wierden	0	0	57	7	33	2	0	0	99
Zwartewaterland	1	1	55	22	36	10	0	0	125
Zwolle	5	0	0	21	47	39	0	193	305
Totaal	33	167	3.699	358	1.378	162	6	196	6.000

A.8 Plattelandseconomie: detail

Plattelandseconomie Omzet <i>(in EUR duizend)</i>	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnzorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
Almelo	1,3	0,0	0,0	45,6	0,4	0,4	30,3	0,9	78,9
Borne	0,0	0,0	6,7	25,6	1,7	0,0	1,6	0,0	35,7
Dalfsen	1,6	0,0	11,3	166,9	12,2	0,2	0,0	0,0	192,3
Deventer	0,4	2,3	8,3	109,2	1,2	0,2	0,0	0,0	121,6
Dinkelland	0,4	0,2	23,2	191,2	2,8	0,4	0,0	0,0	218,2
Enschede	1,4	0,1	6,3	72,8	3,0	1,1	4,8	1,7	91,2
Haaksbergen	0,1	0,3	12,0	101,3	1,5	0,2	0,0	0,0	115,3
Hardenberg	0,3	0,0	17,7	243,1	0,9	0,4	11,2	0,0	273,6
Hellendoorn	0,4	0,1	12,7	106,2	8,8	0,0	0,0	0,0	128,2
Hengelo (O)	0,6	1,5	1,5	36,9	0,5	0,9	325,3	0,0	367,1
Hof van Twente	0,5	0,0	14,9	210,7	7,1	0,4	1,6	0,0	235,2
Kampen	0,1	0,0	1,9	138,2	0,7	0,7	8,0	0,0	149,7
Losser	0,0	0,0	17,6	78,9	0,6	0,2	0,0	0,0	97,3
Oldenzaal	0,0	0,0	4,7	10,9	0,8	0,0	23,9	0,0	40,3
Olst-Wijhe	0,1	0,0	1,7	93,0	6,3	0,0	0,0	0,0	101,1
Ommen	2,4	0,0	23,3	107,5	1,2	1,8	0,0	0,0	136,3
Raalte	0,5	0,0	13,4	171,6	2,7	0,0	3,2	0,0	191,3
Rijssen	0,6	0,0	17,1	72,4	2,7	2,6	0,0	0,0	95,4
Staphorst	1,0	0,1	7,0	113,7	3,2	0,0	0,0	0,0	125,0
Steenwijkerland	0,9	0,3	24,1	124,1	9,6	9,2	3,2	0,0	171,4
Tubbergen	1,0	0,0	26,8	189,1	1,8	0,0	3,2	0,0	222,0
Twenterand	0,1	2,0	5,0	91,0	2,0	0,0	28,8	0,0	128,8
Wierden	0,2	0,0	4,3	90,1	2,0	0,4	0,0	0,0	97,1
Zwartewaterland	0,6	0,0	4,1	44,8	0,7	1,8	1,6	0,0	53,6
Zwolle	0,9	0,0	0,0	75,8	0,4	4,3	8,0	126,0	215,4
Totaal	15,5	7,1	265,5	2.710,8	74,9	25,0	454,6	128,6	3.681,9

Plattelandseconomie Toegevoegde waarde <i>(in EUR duizend)</i>	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnzorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
Almelo	217,5	0,0	0,0	17.419,0	204,6	110,3	24.703,1	207,0	42.861,5
Borne	0,0	31,9	3.074,6	9.624,2	842,7	0,0	1.334,8	0,0	14.908,1
Dalfsen	244,2	31,9	5.187,7	67.983,5	6.328,3	55,2	0,0	0,0	79.830,8
Deventer	73,9	1.723,0	3.793,9	40.686,7	600,8	55,2	0,0	0,0	46.933,6
Dinkelland	59,5	127,6	10.635,0	81.274,6	1.425,0	110,3	0,0	0,0	93.632,0
Enschede	236,4	63,9	2.862,4	28.758,7	1.554,4	331,0	4.004,3	414,1	38.225,1
Haaksbergen	8,0	223,3	5.494,4	41.428,1	749,5	55,2	0,0	0,0	47.958,5
Hardenberg	51,0	0,0	8.086,1	95.223,4	474,0	110,3	9.344,7	0,0	113.289,5
Hellendoorn	87,0	63,8	5.792,2	42.343,1	4.570,6	0,0	0,0	0,0	52.856,8
Hengelo (O)	105,0	1.116,8	667,6	14.995,9	254,0	275,8	263.973,3	0,0	281.388,6
Hof van Twente	83,5	0,0	6.841,6	89.741,5	3.620,1	110,3	1.334,8	0,0	101.731,7
Kampen	24,2	31,9	873,8	56.215,8	362,4	220,6	6.673,9	0,0	64.402,6
Losser	0,0	31,9	8.054,8	32.100,2	294,2	55,2	0,0	0,0	40.536,4
Oldenzaal	2,6	0,0	2.145,6	4.039,7	415,1	0,0	20.022,9	0,0	26.626,0
Olst-Wijhe	10,9	0,0	771,5	40.119,2	3.280,4	0,0	0,0	0,0	44.182,0
Ommen	364,0	0,0	10.680,8	44.625,6	610,2	551,6	0,0	0,0	56.832,2
Raalte	70,6	31,9	6.131,1	73.435,1	1.384,3	0,0	2.670,9	0,0	83.723,9
Rijssen	110,2	31,9	7.830,8	27.113,8	1.384,2	772,3	0,0	0,0	37.243,2
Staphorst	154,4	63,8	3.197,1	48.074,4	1.640,1	0,0	0,0	0,0	53.129,9
Steenwijkerland	141,8	223,3	11.030,3	50.917,3	4.931,2	3.309,5	2.669,5	0,0	73.223,0
Tubbergen	157,4	31,9	12.275,5	78.866,5	913,6	0,0	2.672,2	0,0	94.917,1
Twenterand	18,6	1.467,7	2.258,9	35.749,9	1.000,6	0,0	24.115,3	0,0	64.611,0
Wierden	35,2	0,0	1.981,6	38.789,5	1.052,6	110,3	0,0	0,0	41.969,1
Zwartewaterland	88,9	31,9	1.856,7	18.299,2	362,4	551,6	1.336,1	0,0	22.527,0
Zwolle	158,3	0,0	0,0	22.439,5	204,5	2.151,2	6.673,9	39.956,4	71.583,6
Totaal	2.502,9	5.328,9	121.523,8	1.100.264,5	38.459,8	8.935,9	371.529,8	40.577,5	1.689.123,1

Natuur en landschap Werkgelegenheid <i>(absoluut)</i>	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnszorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij*	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
Almelo	5	0	0	472	34	2	23	1	537
Borne	0	1	102	285	27	0	1	0	416
Dalfsen	5	1	158	1.661	131	1	0	0	1.957
Deventer	3	54	119	1.211	84	1	0	0	1.472
Dinkelland	1	4	341	1.967	56	2	0	0	2.371
Enschede	7	2	92	885	97	6	3	2	1.094
Haaksbergen	0	7	178	1.033	22	1	0	0	1.241
Hardenberg	1	0	227	2.529	38	2	7	0	2.805
Hellendoorn	3	2	179	1.061	117	0	0	0	1.362
Hengelo (O)	4	35	21	384	39	5	285	0	773
Hof van Twente	2	0	213	2.149	113	2	1	0	2.480
Kampen	1	1	24	1.613	36	4	5	0	1.684
Losser	0	1	250	868	9	1	0	0	1.129
Oldenzaal	0	0	64	94	28	0	15	0	201
Olst-Wijhe	0	0	23	890	68	0	0	0	981
Ommen	7	0	290	1.111	67	10	0	0	1.485
Raalte	1	1	200	1.729	54	0	2	0	1.987
Rijssen	3	1	222	808	85	14	0	0	1.134
Staphorst	3	2	98	1.222	39	0	0	0	1.364
Steenwijkerland	4	7	326	1.499	157	60	2	0	2.054
Tubbergen	3	1	386	1.956	35	0	2	0	2.383
Twenterand	1	46	75	978	39	0	24	0	1.163
Wierden	1	0	57	928	34	2	0	0	1.022
Zwartewaterland	2	1	55	596	39	10	1	0	704
Zwolle	6	0	0	892	51	39	5	193	1.186
Totaal	63	167	3.699	28.821	1.500	162	376	196	34.984

A.9 Economie van natuur en landschap: Pilot Hardenberg

Hardenberg omzet (in EUR duizend)	Gemeente/wijk	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnszorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
	7.691 Bergentheim	30,5	0,0	0,0	150,2	0,0	0,0	0,0	0,0	180,7
	7.692 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	146,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	146,7
	7.693 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	48,3	441,0	0,0	0,0	0,0	0,0	489,4
	7.694 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	96,6	42,2	0,0	0,0	0,0	0,0	138,8
	7.695 Bergentheim	0,0	0,0	95,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	95,8
	7.696 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	7.701 Dedemsvaart	30,5	0,0	672,4	0,0	68,8	0,0	0,0	0,0	771,6
	7.702 Dedemsvaart	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	7.707 Balkbrug	0,0	0,0	850,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	850,6
	7.771 Hardenberg	0,0	0,0	2.710,6	0,0	408,1	0,0	0,0	0,0	3.118,7
	7.773 Hardenberg	0,0	0,0	579,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	579,0
	7.775 Lutten	0,0	0,0	191,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	191,5
	7.777 Slagharen	0,0	0,0	0,0	0,0	68,8	0,0	0,0	0,0	68,8
	7.778 Gramsbergen	0,0	0,0	366,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	366,8
	7.779 Ane	0,0	0,0	193,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	193,1
	7.782 De Krim	0,0	0,0	73,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	73,4
	7.783 Gramsbergen	0,0	0,0	2.343,8	0,0	0,0	182,2	0,0	0,0	2.525,9
	7.784 Ane	0,0	0,0	1.450,3	0,0	113,2	0,0	0,0	0,0	1.563,5
	7.786 Gramsbergen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	7.787 Gramsbergen	0,0	0,0	293,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	293,4
	7.788 Ane	0,0	0,0	73,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	73,4
	7.791 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	73,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	73,4
	7.792 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	7.793 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	386,2	0,0	275,2	0,0	0,0	0,0	661,4
	7.794 Hardenberg buitengebied	15,2	0,0	2.259,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2.274,5
	7.795 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	1.166,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1.166,2
	7.796 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	1.173,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1.173,8
	7.797 Hardenberg buitengebied	30,5	0,0	2.200,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2.231,3
	7.798 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	220,1	0,0	0,0	182,2	0,0	0,0	402,3
Totaal		106,6	0,0	17.665,3	633,5	934,0	364,4	0,0	0,0	19.703,8

Hardenberg toegevoegde waarde (in EUR duizend)	Gemeente/wijk	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnzorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
	7.691 Bergentheim	5,3	0,0	0,0	29,9	0,0	0,0	0,0	0,0	35,1
	7.692 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	67,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	67,2
	7.693 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	22,1	209,8	0,0	0,0	0,0	0,0	232,0
	7.694 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	44,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	44,2
	7.695 Bergentheim	0,0	0,0	43,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	43,8
	7.696 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	7.701 Dedemsvaart	5,3	0,0	307,8	0,0	34,1	0,0	0,0	0,0	347,1
	7.702 Dedemsvaart	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	7.707 Balkbrug	0,0	0,0	389,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	389,4
	7.771 Hardenberg	0,0	0,0	1.240,7	0,0	210,5	0,0	0,0	0,0	1.451,3
	7.773 Hardenberg	0,0	0,0	265,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	265,0
	7.775 Lutten	0,0	0,0	87,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	87,7
	7.777 Slagharen	0,0	0,0	0,0	0,0	34,1	0,0	0,0	0,0	34,1
	7.778 Gramsbergen	0,0	0,0	167,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	167,9
	7.779 Ane	0,0	0,0	88,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	88,4
	7.782 De Krim	0,0	0,0	33,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	33,6
	7.783 Gramsbergen	0,0	0,0	1.072,8	0,0	0,0	55,2	0,0	0,0	1.128,0
	7.784 Ane	0,0	0,0	663,9	0,0	58,8	0,0	0,0	0,0	722,7
	7.786 Gramsbergen	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	7.787 Gramsbergen	0,0	0,0	134,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	134,3
	7.788 Ane	0,0	0,0	33,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	33,6
	7.791 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	33,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	33,6
	7.792 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
	7.793 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	176,8	0,0	136,4	0,0	0,0	0,0	313,2
	7.794 Hardenberg buitengebied	2,6	0,0	1.034,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1.036,8
	7.795 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	533,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	533,8
	7.796 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	537,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	537,3
	7.797 Hardenberg buitengebied	5,3	0,0	1.007,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1.012,6
	7.798 Hardenberg buitengebied	0,0	0,0	100,7	0,0	0,0	55,2	0,0	0,0	155,9
Totaal		18,4	0,0	8.086,1	239,7	474,0	110,3	0,0	0,0	8.928,5

Hardenberg werkgelegenheid <i>(absoluut)</i>	Gemeente/wijk	Detailhandel	Gezondheids- en welzijnszorg	Horeca	Landbouw, Jacht en Bosbouw/ Visserij	Milieudienst verlening, cultuur, recreatie	Verhuur	Winning van Delfstoffen	Winning van water en windenergie	Totaal
	7.691 Bergentheim	0	0	0	4	0	0	0	0	4
	7.692 Hardenberg buitengebied	0	0	2	0	1	0	0	0	3
	7.693 Hardenberg buitengebied	0	0	1	2	0	0	0	0	3
	7.694 Hardenberg buitengebied	0	0	2	1	1	0	0	0	4
	7.695 Bergentheim	0	0	2	0	0	0	0	0	2
	7.696 Hardenberg buitengebied	0	0	0	0	1	0	0	0	1
	7.701 Dedemsvaart	0	0	9	0	6	0	2	0	17
	7.702 Dedemsvaart	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	7.707 Balkbrug	0	0	10	0	8	0	0	0	18
	7.771 Hardenberg	0	0	41	0	5	0	0	0	46
	7.773 Hardenberg	0	0	10	0	0	0	0	0	10
	7.775 Lutten	0	0	3	0	1	0	0	0	4
	7.777 Slagharen	0	0	0	0	2	0	0	0	2
	7.778 Gramsbergen	0	0	4	0	0	0	0	0	4
	7.779 Ane	0	0	3	0	0	0	0	0	3
	7.782 De Krim	0	0	1	0	0	0	0	0	1
	7.783 Gramsbergen	0	0	27	0	1	1	0	0	29
	7.784 Ane	0	0	23	0	1	0	0	0	24
	7.786 Gramsbergen	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	7.787 Gramsbergen	0	0	3	0	0	0	0	0	3
	7.788 Ane	0	0	1	0	0	0	0	0	1
	7.791 Hardenberg buitengebied	0	0	1	0	1	0	0	0	2
	7.792 Hardenberg buitengebied	0	0	0	0	0	0	0	0	0
	7.793 Hardenberg buitengebied	0	0	6	0	6	0	0	0	12
	7.794 Hardenberg buitengebied	0	0	25	0	0	0	0	0	25
	7.795 Hardenberg buitengebied	0	0	16	0	0	0	0	0	16
	7.796 Hardenberg buitengebied	0	0	13	0	1	0	0	0	14
	7.797 Hardenberg buitengebied	0	0	24	0	1	0	0	0	25
	7.798 Hardenberg buitengebied	0	0	2	0	0	1	0	0	3
Totaal		1	0	227	7	36	2	2	0	275

A.10 Gebruikte literatuur

- CBS, *Gemeente op maat 2002: Hardenberg*, 2003
- CBS-Statline
 - Tabel: *waterwinning en – verbruik bij openbare waterleidingbedrijven, Overijssel*, 2000-2003
 - Tabel: *productiestructuur, toegevoegde waarde, arbeidsvolume naar regio, naar SBI'93*, 2001-2003
 - Tabel: *regionale kerncijfers Nederland, Overijssel: bevolking, wonen, arbeidsplaatsen, landschapsbenutting*, 2000-2003
- COELO, *Belastingoverzicht grote gemeenten*, 2003
- EIM, BLISS Werkgelegenheid, Resultatenrekening, 2001
- www.emissierechten.nl, *CO2-prijzen stabiel, boven EUR 9 per ton; EUR 10-plafond in zicht*, 8 maart
- Gemeente Hardenberg, *Toeristische gegevens Vechtstreek 1999-2003*.
- GOBT-database, www.gobt.nl, *toeristische activiteiten in Overijssel*, 2005
- Kadaster, www.kadaster.nl, *prijzontwikkeling woningen landelijk 1997-2003 in Euro's*, 2005
- Kamer van Koophandel, *bedrijfsindeling kamers van koophandel (BIK)*
- LEI, *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2004*, 2004
- LEI, BINternet:
 - *Bedrijfsuitkomsten in diverse Nederlandse sectoren*

- *Bedrijfsresultaten en inkomens van land- en tuinbouwbedrijven, 2003*
- LEI, CBS, *Land- en tuinbouwcijfers 2004, 2004*
- LEI, *Landbouw-economisch bericht 2004, 2004*
- MINEZ, *Feitenonderzoek toeristenbelasting, 2000*
- Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, *Bezoek aan toeristische attracties en evenementen, 2000-2003*
- Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen, *Groene recreatie in Landelijk gebied, 2000*
- REACH database KPMG, *kerngegevens ondernemingen en instellingen Overijssel, 2000-2005*
- www.rijv.nl, *Recreatie en toerisme in Noordwest Overijssel, maart 2005*
- SDU, www.sdu.nl, *Index van Nederlandse Gemeenten per Provincie: Overijssel, 2005*
- Stichting Recreatie, *Recreatiebedrijven en beschermde natuurgebieden, 2004*
- Stichting Recreatie, Kennis- en Innovatiecentrum, *Recreatiecijfers bij de hand, 2004*
- Vitens, www.vitens.nl/...../productielocaties, *Waterproductiebedrijven in Overijssel, 2005*

A.11 Lijst met geïnterviewden

De volgende personen hebben gereageerd op de door KPMG opgestelde vragenlijst (zie Appendix A.11.1):

- De heer H. Droste, eigenaar van Droste's Hotel & Restaurant
- De heer B.H. Te Kamp, directeur Wadinko

- De heer F. Spaan, Hoofd Externe Betrekkingen en Communicatie Koninklijke Ten Cate
- De heer J. Overesch, biologische boer

A.11.1 Vragenlijst

11 vragen aan.....

1 Denkend aan Overijssel zie ik.....

2 Wat is de relatie tussen uw werk/bedrijf en behoud en bescherming van natuur en landschap?

3 Hoe verdient u of uw onderneming aan de natuur?

4 Favoriete plekje om te wandelen?

5 De beste plaats om te wonen in Overijssel?

6 Mooiste herinnering aan.....

7 Wat moet verdwijnen in Overijssel?

8 Wat moet absoluut blijven in Overijssel?

9 Het (ondernemersklimaat) in Overijssel is.....

10 De toekomst van de natuur zit in.....

11 Mijn advies aan het College van GS voor Overijssel is om.....